

APIE ANTRĄJĄ KIJEVĄ, KURIO TAIP IR NEBUVO: LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAİKŠTYSTĖ LYGINAMOSIOS ISTORINĖS IMPERIJŲ SOCIOLOGIJOS IR TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ TEORIJS RETROSPEKTYVOJE*

ZENONAS NORKUS

Straipsnis skirtas pastaruoju metu istorikų ir publicistų (G. Beresnevičius, A. Bumblauskas, S. C. Rowellas) iškelta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) valstybingumo imperinio pobūdžio problemai. Analizuojamos priežastys, kurios kliudė šią problemą nagrinėti tradicinėje istoriografijoje. Tai ekonominis redukcionistinis požiūris į imperializmą, būdingas marksistinei istoriografijai, tapatinantis ją su tam tikra formacinės istorijos laiptų schemas pakopa, ir hermeneutinė istorinės istoriografijos metodologija, esmiškai susiejanti imperializmą su senovės Romos valstybingumo tradicijos paveldėjimu. Šiuolaikinių imperijų ir imperializmo tyrimų lyginamojoje sociologijoje, politikoje ir tarptautinių santykių teorijoje (Th. J. Barfieldas, B. Buzanas, M. Doyle'as, S. Eisensadtas, R. Little'as, A. Motylis, I. Wallersteinas, A. Watsonas) idėjos panaudojamos atsakyti į klausimus: 1) ar LDK buvo imperija? 2) kokia imperija buvo LDK? Senoji Lietuvos valstybė apibūdinama kaip tipolo-

Zenonas Norkus – Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Sociologijos katedros profesorius, habilituotas daktaras (el. paštas: zenonas.norkus@fsf.vu.lt).

© Zenonas Norkus, 2007

Straipsnis įteiktas redakcijai 2006 m. spalio 3 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2007 m. vasario 26 d.

* Skiriu šviesiam Gintaro Beresnevičiaus atminimui.

giškai besiskirianti nuo senovės germanų ir vikingų sukurtų „barbarų karalysčių“ patrimoninė imperija maitvanagis (angl. *vulture empire*), kuriai nepavyko transformuotis į pirminę (Th. J. Barfieldo prasme) imperiją. Tokios transformacijos sąlyga buvo visų senosios Rusios žemių suvienijimas LDK valdžioje – Vilniaus kaip antrojo Kijevo perspektyva, kuri buvo istorinė alternatyva faktiškai realizuotam Maskvos, kaip trečiosios Romos, imperiniam projektui. Sėkmei apleidus, LDK iš patrimoninės imperijos transformavosi į federacinę vienaluomę monarchiją, iki pat savo nepriklausomo valstybingumo pabaigos (1569 m.) išlaikiusią kai kuriuos būdingus imperijai bruožus.

Įvadas

Ne tik žmonių ir knygų, bet ir atskirų socialinio politinio žodyno žodžių likimas yra labai permainingas. Iš populiaraus firminio ženklo, dėl kurio vartojimo teisės bylinėjasi konkurentai, žodis gali virsti keiksmazodžiu, kaip atsitiko su žodžiais „fašistas“, „nacionalistas“, „komunistas“. Bet būna ir taip, kad pabuvęs purvinas, žodis ilgainiui „išsiprausia“ – išblėsta ir jo pozityvi, ir negatyvi vertybinė įkrova, ir jis tampa daugmaž neutralus terminas, o paskui vėl pamažu pradeda akumuliuoti teigiamą vertybinę įkrovą. Taip yra atsitikę su žodžiu „kapitalizmas“; tokį neutralizacijos ir po jos prasidėjusios reabilitacijos procesą patiria ir žodis „imperija“ – arba bent jau taip atrodo šių eilučių autoriui.

Tik prieš kokius dvidešimt metų pasibaigusiame šaltajame kare pavadinti kurią nors šalį „imperija“ reiškė ją pasmerkti, pareikšti nepritarimą jos politikai ar net pačiam egzistavimui. Taip darė JAV prezidentas Ronaldas Reaganas, pavadindamas Sovietų Sąjungą „blogio imperija“, o sovietiniai propagandistai – vainodami „amerikinį imperializmą“. Tačiau dar iki Pirmojo pasaulinio karo žodis „imperija“ skambėjo išdidžiai: pačios didžiausios pasaulio valstybės oficialiai vadino save imperijomis, o jų valdovai karūnavosi imperatoriais. Ir mūsų dienomis JAV vadinti „imperija“ jau nelaikoma antiamerikietišku išpuoliu, ypač jeigu patikslinama, kad ši šalis yra ne bet kokia, o laisvės ir gėrio imperija. Panašiai ir garsus XIX a. Didžiosios Britani-

jos politinis veikėjas Benjaminas Disraeli (žinomas taip pat grafo Beaconsfieldo vardu) išdidžiai vadino Britų imperiją „laisvės, tiesos ir teisingumo imperija“ („an Empire of liberty, of truth, and of justice“)¹.

Požiūrį į imperijas ir imperializmą kisti paskatino nacionalizmo ir etninių konfliktų protrūkis Rytų Europoje ir Balkanuose iširus SSRS ir Jugoslavijai. Kai kurias imperijas net buvo pradėta prisiminti nostalgiskai – visų pirma anksčiau „tautų kalėjimu“ vadintą Habsburgų imperiją. Dabar daugelis istorikų ir politologų ją suvokia kaip gana sėkmingo daugelio tautų sugyvenimo vienoje valstybėje pavyzdį, iš kurio gali pasimokyti dabartiniai ir būsiami vieningos Europos kūrėjai². Šio politinio projekto įgyvendinimo aktualijos skatina naujai, pozityviau pažvelgti į ankstesnių laikų imperinius „Europos vienytojus“, pradedant Karoliu Didžiuoju ir baigiant Napoleonu. Garsus indų kilmės amerikiečių ekonomistas Deepakas Lalas knygoje išraiškingu pavadinimu „Pagiriamasis žodis imperijoms: globalizacija ir tvarka“ didžiausiu XX a. piktadariu laiko JAV prezidentą Woodrow Wilsoną, kuris paskelbė tautų apsisprendimo principą ir sugriovė Austrijos-Vengrijos bei Osmanų imperijas, taip sudarydamas sąlygas iškilti Adolfui Hitleriui, savo ruožtu tapusiam ledlaužiu stalinistinio totalitarizmo ekspansijai į Vakarų³.

Taigi žodis „imperija“ nebepurvinas, o buvimas „imperija“ praicityje jau ir vėl nebėra tai ar vien tai, dėl ko reikėtų gėdytis, atsiprašinėti ar bijoti susilaukti imperializmo aukų reikalavimo sumokėti reparacijas ar kompensacijas. Šiais „laiko dvasios“ pokyčiais galima bent iš dalies paaiškinti, kodėl Lietuvos istorinėje mokslinėje literatūroje bei visuomeninėje politinėje publicistikoje pastaruoju metu iškeltas klausimas – „Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (toliau: LDK) buvo imperija?“ LDK imperija vadinama jau pačiame 1994 m. išėjusios Stepheno C. Rowello knygos⁴ pavadinime, kuris išvertus į lietuvių kalbą skamba taip: „Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva: pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345“⁵. Su tam tikromis išlygomis LDK nuo Gedimino laikų imperija vadina ir Alfredas Bumblauskas⁶. Į plačiąją mūsų šalies intelektualinę apyvarą Lietuvos, kaip

imperijos, viduramžiais ir netgi jau tautų kraustymosi laikais, sąvoką įvedė Gintaras Beresnevičius, kuris savo publicistikoje ne tik laiko imperinį LDK pobūdį savaime suprantamu dalyku, bet ir teigia prigimtinių lietuvių polinkį į imperializmą bei pateikia didingą šiuolaikinės Lietuvos misijos Europoje viziją – mitą, kuris turėtų padėti nūdienos lietuviams išspręsti aktualias ir skausmingas tapatumo problemas⁷.

Akivaizdu, kad vienoks ar kitoks atsakymas į klausimą – ar LDK buvo imperija – priklauso ne vien nuo naujų istorinių faktų (tokių šiame straipsnyje nepateikiama), bet ir nuo to, kaip apibrėžiama pati imperijos sąvoka. Būtent šiam klausimui ypač daug dėmesio skiriama šiuolaikinėje lyginamojoje istorinėje sociologijoje, lyginamojoje politikoje, antropologijoje ir tarptautinių santykių teorijoje, kur lyginamieji imperijų ir imperializmo tyrimai jau keli dešimtmečiai yra atskira ir intensyviai besiplėtojanti tyrimų sritis. Vargu ar imperinio LDK pobūdžio klausimas gali būti vaisingai svarstomas, neatsižvelgus į šį įdirbį. Įtraukti šį įdirbį į LDK istorijos tyrinėjimų probleminį lauką ir yra vienas šio straipsnio tikslų. Kitas – papildyti šiuolaikinės Lietuvos geopolitinės situacijos analizę⁸ istorine dimensija, kurią sudaro ne tik faktinė istorija, bet ir jos alternatyvos – istorinių galimybių ar palankios progos (angl. *windows of opportunity*), kurios tam tikrose istorinėse situacijose liko neišnaudotos – kai kurios visiems laikams, o kai kurios gal tik laikinai.

Siekdamas pirmojo tikslo, pirmiausia mėginasi išsiaiškinti, kodėl LDK imperinio pobūdžio klausimas literatūroje iki pastarųjų dešimtmečių nebuvo keliamas: mažų mažiausiai toks įspūdis liko šių eilučių autoriui, nors jo pažintis su LDK istoriografija nėra gili ar išsami. Į šį klausimą pamėginasi atsakyti pirmame šio straipsnio skirsnyje. Antroje skirsnyje aptariamos svarbesnės (o gal tik autoriaus žinomos ir tokiomis laikomos) imperijų ir imperializmo teorijos šiuolaikinėje socialinių mokslų literatūroje. Tiesa, tos teorijos nėra nagrinėjamos nei smulkiai, nei visapusiškai, nes autorių jos domina tik tiek, kiek gali būti vaisingos tiriant LDK istoriją, atverdamos konceptualią erd-

vę kitam klausimui – kokia imperija buvo LDK? Šis klausimas nagrinėjamas paskutiniame – trečiajame – straipsnio skirsnyje, kuriame kontrafaktinės analizės priemonėmis⁹ tyrinėjamos lietuviškojo imperializmo neišnaudotos progos.

Nuo 1385 m. LDK istorija vis glaudžiau susipynė su Lenkijos istorija, o 1569-uosius daugelis istorikų netgi laiko jos, kaip savarakiškos valstybės, istorijos pabaiga. Kadangi Lietuvos valstybingumo po 1569 m. problema mano temą pernelyg sukomplikuotų, straipsnio chronologiniai rėmai apsiriboja LDK istorija iki Liublino unijos. Klausimas, „Ar Abiejų Tautų Respublika buvo imperija?“ yra jau kitas, reikalaujantis atskiros analizės, nors dėl chronologinių ribų sąlyginio pobūdžio jo keblu išvengti, nagrinėjant senosios Lietuvos valstybingumo raidą.

1. LDK kaip valstybės imperinio pobūdžio klausimas tradicinės istoriografijos požiūriu

Pirmieji LDK istoriją nuodugniau pradėjo tyrinėti rusų, lenkų ir vokiečių istorikai. Ikisovietiniai ir nesovietiniai rusų istorikai (Michailas Kojalovičius, Nikolajus Ustrialovas, Matvejus Liubavskis ir kt.) LDK, kaip žinoma, laikė vakarine rusų valstybe. Šioje perspektyvoje LDK ekspansija į Rytus ir Pietus buvo rusų žemių vienijimosi proceso dalis, kuriame dėl prioriteto – kas jas suvienys – konkuravo Vakarų Rusia ir Rytų Rusia, panašiai kaip XIX amžiuje dėl pirmenybės suvienyti vokiečius susigrūmė Austrija ir Prūsija. Kadangi rusai negali būti imperialistai rusams, tai iki XIV amžiaus pabaigos negalėjo būti ir jokio LDK imperializmo. Šiuo požiūriu kalbėti apie LDK, kaip imperiją, yra ne daugiau prasmės kaip Kapetingų ar Valois politiką pajungti savo valdžiai Bretanę, Provansą ar Burgundiją vadinti Il-de-Franso (kur buvo Prancūzijos karalių domeninės valdos) imperializmu. Tai buvo ne Il-de-Franso imperializmas, bet Prancūzijos vienijimas, kad ir kokie dideli tuo metu būtų buvę etnokultūriniai skirtumai tarp tos šalies, kurią šiandien žinome kaip Prancūziją, atskirų sričių.

Neatsitiktinai rusų istoriografija pabrėžia taikų LDK ekspansijos į Rytų slavų žemes pobūdį, reikšdama „nuomonę, jog Lietuvos ekspansija vyko Rusios miestams kone spaudžiant didįjį kunigaikštį ir labiau trokštant prisijungti prie Didžiosios kunigaikštystės negu būti nepriklausomiems“¹⁰. Vėliau imperializmas pasireiškęs, bet tai jau buvęs ne lietuvių, bet lenkų, unija ir pagoniškosios LDK dalies krikštu pajungusių sau LDK, imperializmas, kuris atnešė religinę ir tautinę priešpauą LDK gyventojams stačiatikiams. Jo kulminacija – XVII amžiaus pradžia, kai, pasinaudodama suirutė Rusijoje, Lenkija pamėginusi ją pajungti. Michailo Glinkos opera „Ivanas Susaninas“, vaizduojanti vieną tų laikų epizodą, ir dabar yra bene dažniausiai per Rusijos valstybines šventes atliekamas meno kūrinys.

Sovietinio laikotarpio – tiek rusų, tiek ukrainiečių, tiek baltarusių, tiek sovietinei lietuvių istoriografijai – buvo privaloma marksistinė lenininė imperializmo samprata, kuriai būdinga socialinė ekonominė jo redukcija į reiškinį, būdingą kapitalistinei formacijai. Ši imperializmo samprata dėstoma Vladimiro Lenino veikale „Imperializmas kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija“¹¹. Šio veikalo pavadinimas tuo pat metu ir išsako pagrindinę marksistinės lenininės imperializmo sampratos idėją, ir nubrėžia marksistinio požiūrio ribas. Imperializmas – neišvengiamas kapitalizmo raidos padarinys, kuris pradeda reikštis, kai: 1) dėl kapitalo koncentracijos nacionalines rinkas užvaldo monopolijos; 2) bankinis kapitalas susilieja su pramoniniu kapitalu, ir dominuojanti kapitalistų klasės grupė tampa finansinė oligarchija – „finansinis kapitalas“; 3) ypatingą reikšmę (palyginti su prekių eksportu) įgyja kapitalo eksportas; 4) atsiranda tarptautinės kapitalistinės monopolijos, kurios ekonomiškai pasidalija pasaulį tarpusavyje; 5) užbaigiamas teritorinis pasaulio pasidalijimas tarp galingiausių valstybių. Imperijos V. Leninui visų pirma buvo kapitalistinės didvalstybės, turinčios užjūrio kolonijų bei „įtakos sferų“ – tokios, kaip XX amžiaus pradžios Didžioji Britanija ir Prancūzija.

Taip suprantant imperializmą, antikos ar viduramžių imperijų ir imperializmo tyrimai turėjo atrodyti anachronistiški ir metodologiš-

kai ydingi, nes „imperializmas“ marksizmo-leninizmo požiūriu – tai tam tikra pasaulinės istorijos, suprantamos kaip formacijų laiptai, epocha ar pakopa. Todėl kalbėti apie imperializmą iki kapitalizmo marksistui-leniniečiui yra toks pat įtartinas sumanymas, kaip ir kapitalizmo Senovės Romoje ar Senovės Graikijoje tyrimai. Žinoma, ir marksistas-leninietis neneigtų, kad Romos imperija buvo imperija, o jos politika buvo imperialistinė. Tačiau jam kur kas svarbiau tai, kad tyrinėtojas, nagrinėjantis imperijas ir imperializmą už kapitalistinės formacijos ribų, rizikuoja „nepastebėti“ išoriškai panašių politikos, kaip „antstato“, reiškinių skirtingos socialinės ekonominės „esmės“, o kartu – ir „neistoriškai“ projektuoti tik kapitalistinės formacijos kontekstui tinkamas sąvokas į feodalinę ar vergvaldinę praeitį. Imperializmas marksistui-leniniečiui – tai reiškinys, susijęs su globalia kapitalizmo ekspansija, kuriai vykstant labiausiai išsivysčiusios kapitalistinės šalys sprendžia savo vidaus problemas, pajungdamos atsilikusią periferiją, o užbaigus teritorinį pasaulio pasidalijimą dėl savo netolygaus vystymosi būna priverstos kartkartėmis susigrumti pasauliniuose karuose dėl pasaulio perdalijimo taip, kad pasaulio padalijimas atitiktų pasikeitusį ekonominės ir karinės galios santykį.

Nenorėdami būti ar negalėdami rizikuoti pasirodyti esą „metodologiškai neraštingi“, sovietmečio laikų istorikai – nesvarbu, ar jie buvo marksistai-leniniečiai iš pašaukimo, ar tiesiog aplinkybių priversti įlįsti į marksisto-leniniečio kailį ir kalbėti atitinkamu balsu – ir nesiimdavo imperijų ir imperializmo ikikapitalistiniais laikais tyrimų bei nevertėdavo šių terminų netgi nagrinėdami tokias temas, kurios jų pačios prašėsi. Antai Romas Batūra savo knygoje „Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą“ rašė apie LDK „agresiją“, bet ne „imperializmą“: „Apskritai, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė suvaidino tam tikrą teigiamą vaidmenį, gindama prijungtas rusų žemes nuo totorių-mongolų ir nuo kryžiuočių įsiveržimų. Tačiau Lietuvos feodalių veržimasis į rusų žemes Gedimino, Algirdo kunigaikščių me-

tais vėliau peraugo į šimtmečius trukusią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės agresiją prieš rusų žemes, prieš Baltarusiją ir Ukrainą.¹²

Tačiau LDK, kaip imperijos, apibūdinimas gali būti metodologiškai diskvalifikuotas ir remiantis pagrindais, diametraliai priešingais tiems, kurie marksistui-leniniečiui trukdo pamatyti imperijas ir imperializmą už kapitalistinės formacijos ribų ir skatina sutapatinti imperializmą su tam tikra pasaulio istorijos epocha. Imperializmas jo požiūriu yra toks tam tikros šalies politikos apibrėžtumas, kuris kyla iš ją vykdančios šalies socialinės ekonominės santvarkos ir vietos pasaulinėje tarptautinių santykių sistemoje pobūdžio ir yra nepriklausomas nuo to, kaip tą politiką suvokia ir apibrėžia ją vykdančios politiniai veikėjai. Didelė galinga kapitalistinė šalis, kurios ekonomikoje dominuoja monopolijos ir finansinis kapitalas, kuri eksportuoja kapitalą į kitas šalis ir varžosi su kitomis šalimis, negali būti neimperialistinė ir nevykdyti imperialistinės politikos. Tai reiškia, kad imperija gali būti laikoma ir tokia šalis, kurios vadovai ir ideologai (ar dalis jų) karštai ir galbūt nuoširdžiai neigia jos imperinį pobūdį, reprezentuodami tą politiką kaip „vystymosi pagalbą“, „kovą su terorizmu“, „civilizacijos skleidimą“ ar „kovą su skurdu“. Tokiu požiūriu JAV politika Irake yra tipiškas imperializmo pavyzdys, o JAV yra imperija, kad ir kokiomis idėjomis būtų grindžiama ar teisinama jos užsienio politika.

Hermeneutinės metodologijos, kuria nuosekliausiai vadovavosi XIX–XX amžiaus pirmosios pusės vokiečių istoriografija (dar žinoma „vokiečių istorizmo“ pavadinimu), požiūriu imperinis ar neimperialinis tam tikro politinio darinio pobūdis kaip tik visų pirma priklauso nuo jo ideologijos ar retorikos. Imperijos atsiranda ne anksčiau, negu imperijos idėja, o imperializmo istorija – tai šios istorinės idėjos raišdos ir ja besivadovaujančios politinės praktikos istorija. Tos idėjos tėvynė – Senovės Roma, o sklaidos sritis – civilizacijos ar kultūros, šią idėją perėmusios iš Senovės Romos. Apie imperijas ar imperializmą kitose civilizacijose arba kultūrose (pvz., Kinijoje) galima kalbėti tik perkeltine prasme, – išskyrus gal tuos atvejus, kai imperijos idėja buvo pasiskolinta iš Vakarų su kitais kultūrinio importo produktais, kaip

tai atsitiko, pavyzdžiui, XIX amžiaus antrosios pusės Japonijoje, kai japonų mikado, kuris buvo veikiau sakralinė sintoistinio kulto figūra, po Meidzi revoliucijos buvo pavadintas imperatoriumi¹³.

Kaip atsirado imperija kaip istorinė idėja, apibrėžianti istorinių veikėjų savivoką ir daranti įtaką jų praktinei politinei veiklai? Iš pradžių žodis „imperium“ reiškė valdžią, kurią turėjo aukščiausi Romos respublikos pareigūnai arba magistratai. Jis buvo vartojamas šiai viešajai valdžiai atskirti nuo „dominium“ – valdžios, kurią tokie pareigūnai ir kiti Romos piliečiai turėjo savo namiškiams – šeimos nariams ir vergams. Ilgainiui „imperium“ buvo pradėtas taikyti tik aukščiausiųjų karo vadų valdžiai. Taip žodis „imperatorius“ tapo karvedžių, o vėliau, žlugus respublikinei santvarkai, – ir Romos valdovų garbės titulu. Jau vėlyvosios Romos respublikos laikais pasakymas „imperium populi Romani“ buvo pradėtas vartoti romėnų tautos viešpatavimo kitoms tautoms, o vėliau – ir teisės valdyti visą pasaulį arba bent civilizuotąją jo dalį prasme. Jau Salustijus Krispas (85–35 pr. Kr.) vartoja „imperium Romanorum“ kaip visų romėnų valdžiai paklūstančių žemių visumos pavadinimą¹⁴. 395 m. Romos imperija buvo padalyta į dvi dalis – vakarinę ir rytinę, žinomą taip pat Bizantijos imperijos pavadinimu, kurios istorija pasibaigė 1453 m., turkams osmanams užkariavus Konstantinopolį.

Nors mokydamiesi istorijos vidurinėje mokykloje turime įsiminti, kad Romos imperijos istorija pasibaigė 476 m., kai romėnams tarnavęs germanų karvedys Odoakras nuvertė „paskutinį“ vakarinės Romos imperijos imperatorių Romulą Augustulą, Romos imperija tebebuvo gyva siekusių pakrikštyti pagonis lietuvius krikščionių galvose. Vienas iš krikščioniškosios ir romėniškosios kultūros tradicijų sintezės, vykusios senovės Romos imperijos laikais, produktų buvo vadinamoji „imperijos teologija“, suteikusi Romos imperijai sakralinę reikšmę. Jos pagrindu Aurelijaus Augustino mokinys Orozijus (385–420 m.) sukonstravo Europos viduramžių istoriniam mąstymui itin didelę įtaką turėjusią visuotinės istorijos schemą. Orozijus atsispiria nuo Senojo Testamento Danielio knygoje aptinkamos pranašystės,

kuri sako, kad iki pasaulio pabaigos egzistuos keturios visuotinės karalystės: aukso, sidabro, žalvario ir geležies: „ketvirtoji karalystė bus stipri it geležis, – lygiai kaip geležis triuškina ir griaua visa, taip ji sutriuškins ir sugriaus anas visas.“ (Danielio 2, 40)¹⁵. Šias karalystes Orozijus sutapatino su Babilono (Rytų imperija), Kartaginos (Pietų imperija), Makedonijos (Šiaurės imperija) ir Romos (Vakarų imperija) valstybėmis.

Būdama paskutinė, Romos imperija yra amžina – ji gali žlugti tik pasibaigus žmonijos istorijai, t. y. prasidėjus Jono evangelijoje išprašautiems pasaulio pabaigos įvykiams. Ši istorijos schema implikuoja, kad Romos imperatoriaus valdžia yra aukščiausia pasaulietinė valdžia – Romos imperatorius yra aukštesnis už visus kitus valdovus krikščionis, kurių valdžia yra teisėta tik tuo atveju, jeigu ją tokia pripažįsta imperatorius. Aptariamoji schema taip pat implikuoja, kad Imperija yra tikrinis vardas. Jeigu daugiau negu vienas valdovas pretenduoja vadintis imperatoriumi, tai tik vienas iš jų gali būti pripažintas tikruoju – tas, kuris teisėtai paveldėjo Romos imperatoriaus titulą ir teises.

Rytų krikščionims (stačiatikiams ar ortodoksams) iki Konstantinopolio kritimo 1453 m. Romos imperijos išlikimas buvo visiškai akivaizdus ir neproblemiškas dalykas. Kitaip buvo Vakarų krikščionybės atveju, kur ilgainiui Romos popiežiai sukūrė Imperijos paveldėjimo (*translatio imperii*) doktriną¹⁶. Ši doktrina teigė, kad Romos imperatorius Konstantinas savo valdžią perdavė Romos popiežiams, kurie savo ruožtu turi teisę ją perduoti vienam iš krikščioniškų valdovų, kuris kartu paskiriamas vyriausiuoju pasaulietiniu „tikrosios“ krikščionybės gynėju, tapdamas viršesniu už kitus valdovus krikščionis, kurių valdžia geriausiu atveju reiškia „regnum“ (karalystę), bet ne „imperium“. Pirmuoju tokiu Romos imperatorių teisių paveldėtoju tapo Karolis Didysis, kurį 800 m. Romos popiežius karūnavo imperatoriumi. Karolingų imperijai pasidalijus į tris dalis, iš kurių ilgainiui atsirado šalys, dabar žinomos Prancūzijos, Italijos ir Vokietijos vardu, šias teises perėmė rytinės dalies, t. y. būsimosios Vokietijos, valdovai.

Taip atsirado politinis darinys, žinomas „Šventosios vokiečių nacijos Romos imperijos“ (vok. „Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation“; lot. „Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicae“) pavadinimu. Formalia šio darinio pradžia laikomas Otono II karūnavimas imperatoriumi 962 m. vasario 2 d. Nuo šiol kiekvienas naujas Vokietijos valdovas savo viešpatavimą paprastai pradėdavo kelione ar žygiu į Romą, kur karūnuodavosi „Romos imperatoriumi“.

Dėl visus aukštuosius viduramžius trukusių popiežių („sacerdotium“) ir imperatorių („imperium“) kovų, kurios vyko dėl to, kad popiežiai (kaip Popiežiaus srities Italijoje valdovai) pretendavo ir į pasaulietinę valdžią, o imperatoriai siekė turėti įtakos Katalikų bažnyčios administravimui (visų pirma naujų vyskupų paskyrimams), visiško sutarimo dėl tikslios Imperijos paveldėjimo doktrinos prasmės nebuvo, nes šios doktrinos interpretacija ir buvo ideologinis tos kovos frontas. Tačiau ir ginčijama bei skirtingai interpretuojama, ši doktrina nubrėžė viduramžių Europos tarptautinės visuomenės teisinį horizontą taip pat, kaip dabar tai daro žmogaus teisių ar valstybių suverenumo doktrina. „Vokiečių tautos“ paminėjimas Imperijos pavadinime sugestijavo, kad vokiečiai ar germanai pretenduoja į tokią pat viršenybę kitų krikščioniškų tautų atžvilgiu, kokią turėjo romėnai „imperium populi Romani“ laikais. Kadangi romėnų jau nebebuvo, tai Imperijos paveldėjimą buvo galima interpretuoti ne vien dinastine prasme, bet ir ta, kad viena tauta paveldi išskirtinę kitos tautos padėtį.

Tokia interpretacija ypač suaktualėjo nuo XV amžiaus, kai pradėjo busti Europos tautų tautinė savimonė. Vokiečių kalboje lotyniško žodžio „imperium“ atitikmuo yra „das Reich“. Šiuo žodžiu buvo vadinama tik Šventosios Romos imperijos valdovų valdžios sritis, atribojant ją nuo karališkosios („das Königtum“) valdžios. Karalių gali būti daug, ir jų skaičius gali didėti; o „reichas“ (tiksliau – tikrasis „reichas“) yra tik vienas, nes imperatorius yra ne šiaip sau karalius, bet „karalių karalius“. XIX amžiaus ar XX amžiaus pradžios vokiečių istorikui, įpratusiai prie šios į pačią jo gimtosios kalbos leksiką

įsigėrusios žodžio „imperija“ („das Reich“) prasmės, idėja, kad viduramžių istorijos kontekste tas žodis gali reikšti ką nors kita nei „Šventąją vokiečių nacijos Romos imperiją“, turėtų pasirodyti oksimoronas. „Imperija“ tiesiogine prasme gali vadintis tokia valstybė, kuri vienaip ar kitaip pretenduoja į Senovės Romos paveldą. Autoriui žinomas tik vienas atvejis, kai LDK valdovas tituluojamas „imperatoriumi“. Tai 1371 m. Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui¹⁷. Tačiau ir šiuo atveju galima abejoti, ar Algirdas gerai suvokė, kad taip tituluodamas raštininkas kartu jį prilygina adresatui – Bizantijos imperatoriui, ir pastarąjį sunkiai įžeidžia. Kadangi nei LDK, nei vėliau jungtinė Lenkijos ir Lietuvos valstybė tokių pretenzijų nekėlė, tai nėra pagrindo kvalifikuoti jas kaip imperijas, kad ir kokios didelės jos būtų buvusios. Todėl ne tik vokiečių istorikai, bet ir kiti orientuoti į hermeneutinę, istoristinę metodologiją istorikai ir vengė LDK vadinti imperija. LDK, kaip žinoma, netapo netgi karalyste; tad tuo labiau netinka ją vadinti imperija.

Žinoma, vokiečių siūloma Imperijos paveldėjimo doktrinos interpretacija niekada nebuvo visuotinai pripažinta viduramžių Europoje. Prancūzijos ir Anglijos karaliai nepripažino Šventosios Romos imperijos imperatorių pretenzijų į viršenybę, o jų juristai skelbė principą „rex est imperator in regno suo“¹⁸, anticipuojantį būsimą (modernųjį) kiekvienos valstybės suvereniteto principą, tarptautinėje teisėje įtvirtintą 1648 m. Vestfalijos taikos sutartimi. Tačiau su Imperijos paveldėjimo doktrina negalėjo nesiskaityti naujai į Europos krikščioniškų valstybių klubą (tuometinę Europos tarptautinę politinę visuomenę) įsijungiančių šalių valdovai. Valdovas krikščionis pats sau negalėjo užsidėti ant galvos karaliaus karūnos – tokiu atveju jis būtų tik apsišaukėlis. Karaliumi buvo galima tapti tik gavus aukščiausios krikščioniškojo pasaulio dvasinės valdžios – popiežiaus („sacerdotium“) arba jos ir aukščiausios pasaulietinės valdžios – imperatoriaus („imperium“) sankciją. Pirmuoju atveju pavyzdys buvo Mindaugas, kuris karūnavosi tuo viduramžių laiku, kai popiežių galybė pasiekė apogėjų, o antruoju – Vytautas, kuris mėgino karūnuotis vadinamojo

konciliaristinio sąjūdžio metu, kai popiežiaus institucija išgyveno krizę, o aukščiausią Katalikų bažnyčios valdžią mėgino perimti visuotinis bažnyčios susirinkimas.

Bet kuriuo atveju nė vieno Gediminaičio aspiracijos niekada nesiekė aukščiau „regnum“, nors garsioji Palemono legenda, kuri tapo LDK valdančiojo elito politinę istorinę savimonę grindžiančiu mitu, buvo ideologinė aparatūra, kuri galėjo būti panaudota kur kas ambicingesniems tikslams negu faktiškai buvo naudojama (lietuvių, kaip romėnų palikuonių, pranašumui prieš lenkus, kaip sarmatų palikuonis, skelbti ir įtvirtinti). Gausioje Palemono legendai skirtoje literatūroje šio straipsnio autoriui nepavyko aptikti, kad tarp daugelio kitų būtų išryškintas dar vienas svarbus kontekstas, kuriame ta legenda gali būti aiškina ir interpretuojama. Tai yra XV–XVI amžiaus politinių publicistinių ginčų dėl Imperijos paveldėjimo doktrinos kontekstas.

Kaip minėjome, ją galima interpretuoti ir kolektyvinio „imperium“ – vokiečių tautos paveldėjimo iš išnykusios romėnų tautos – prasme. Tačiau romėnų tautos „išnykimą“ galima kvestionuoti: romanų tautos ir ypač italai turi svarių pagrindų laikyti save romėnų palikuonimis ir teisėtai įpėdiniais, kartu užginčydami germaniškojo Imperijos paveldėjimo teisėtumą. Tiesiausias kelias Imperiją „pasiimti sau“ – tai teigti savosios tautos ar valdančios dinastijos romėnišką kilmę. Būtent toks Imperijos pasisavinimo būdas naudojamas rusiškajame legendos apie Palemoną antrinėje – legendoje apie Augusto pusbrolių Prusą, iš kurio neva kilusi Riurikovičių giminė. Šią legendą aptinkame „Pasakojime apie Vladimiro kunigaikščius“. Žinoma, tai tik viena iš idėjų bei simbolių veiksmų, iš kurių ir kuriais nuo XV amžiaus pabaigos buvo pradėta kurti specifiskai rusiška imperinė ideologija.

Jos branduolį sudarė gerai žinoma „Maskvos, kaip trečiosios Romos“ idėja, kuri stačiatikių pasaulio akyse buvo tuo labiau įtikinama, kad, žlugus Konstantinopolii ir turkams nukariavus Balkanams Maskvos valdovas liko vienintelis galingas pasaulietinis valdovas stačiatikis. Jono III vedybos su paskutinio Bizantijos imperatoriaus Kon-

stantino XI dukterėčia Zoje (Zofija) Paleologe bei „caro“ titulo įtvirtinimas Rusijos valdovo titulaturoje buvo simboliniai veiksmai, kuriais Maskvos valdovai deklaravo, kad laiko save mažų mažiausiai lygiais „Lotynų imperatoriams“, jau nekalbant apie Gediminaičius, kurie esą tik Smolensko kunigaikščio Rostislavo vasalo Vytenio vergo arklininko palikuonys¹⁹. O genealogiškai susiedami save – Riurikovičius – su pirmąja Romos imperatorių dinastija jie implikavo, kad yra kilmingesni ir už Habsburgus bei kitus vokiečių dinastus Šventosios Romos imperijos soste, būdami tikrieji Imperijos paveldėtojai ne tik kaip vieninteliai tikrosios krikščionybės gynėjai, bet ir kaip tiesioginiai Romos imperatorių palikuonys.

Prusas – tauriojo Augusto pusbrolis, o Palemonas – tik gana tolimas nedorojo Nerono giminaitis. Kilmė, priskiriama legendiniams Riurikovičių ir Gediminaičių protėviams, atspindi skirtingus XV amžiaus pabaigos–XVI amžiaus pirmosios pusės Maskvos ir LDK valdžios elito užmojus. Pirmuoju atveju reiškia aiški pretenzija į Imperijos paveldėjimą su visais iš to išplaukiančiais padariniais. Kadangi Pruso legenda atsirado vėliau (ją sukūrė Bazilias III valdymo laikais gyvenęs vienuolis Spiridonas Sava, pabėgęs iš LDK ir tikrai žinojęs Palemono legendą), ji gali būti laikoma atsakomuoju Maskvos publicistų ėjimu genealoginių naratyvų kare, kuriame buvo nubrėžiami galutiniai būsimos ekspansijos tikslai²⁰. Nors laikant lietuvius romėnų palikuonimis buvo logiška pretenduoti ir į Romos imperijos paveldą, tokia idėja netilpo LDK viešpataujančio elito vaizduotėje. Net aukščiausio iškilimo viršūnėje, kai sėdėjo ne tik Lenkijos ir Lietuvos, bet ir Čekijos ir Vengrijos sostuose bei varžėsi su Habsburgais, Jogailaičiai romėniškos savo kilmės argumento šiose varžybose nepanauodo, ir nė vienas dinastijos atstovas nereiškė pretenzijų į Šventosios Romos imperijos sostą, nors Palemono legenda būtų puikiai tikusi tokioms pretenzijoms legitimuoti. Tik jau mūsų dienomis G. Beresnevičius iškėlė hipotezę, kad iki LDK buvo dar vienas lietuvių (tiksliau – senovės baltų) imperinės praeities epizodas, kai dalis senovės baltų genčių dalyvavo IV–VI amžiaus didžiojo tautų kraustymosi įvy-

kiuose. Tuos laikus primenaš Romuvos arba „naujosios Romos“ („Romanova“; „Roma nova“) vardas²¹.

Lenkijos, su kuria LDK nuo XIV amžiaus pabaigos susiejo glaudūs politiniai ir kultūriniai santykiai, valdžios elito politinės vaizduotės pagrindas buvo sarmatiškos lenkų kilmės mitas. Todėl lenkų politinis elitas, net ir norėdamas, nebūtų galėjęs dalyvauti Renesanso laikų ginčuose dėl vokiškojo Imperijos paveldėjimo teisėtumo. O lenkiškoji LDK istoriografija, pripažindama uniją su Lietuva svarbiausiu Lenkijos istorijos įvykiu, atvėrusiu jai geopolitinę erdvę ekspansijai į Rytus, unijos nelaikė lenkų imperializmo apraiška. Unija buvusi sudaryta ne puolimo, bet gynybos tikslais, nes nei Lenkija, nei Lietuva pavieniui nebuvo pajėgios apsiginti nuo Ordino. Lietuvai unijos reikėję labiau negu Lenkijai, nes iki jos sudarymo ir krikšto LDK buvusi už to meto Europos tarptautinės visuomenės ribų. Vakaruose Lenkija tik siekusi susigrąžinti Ordino atimtas žemes, ir kai Trylikos metų kare (1454–1466 m.) pasiekė šį tikslą, jokių puolamųjų karų nekariavusi. Laikydama Lenkijos ir LDK junginį Lenkijos valstybe, XIX amžiaus ir XX amžiaus pirmosios pusės lenkų istoriografija visų pirma pabrėžė taikų pounijinio Lenkijos išsiplėtimo į Rytus pobūdį ir gynybinę laikyseną, kuri buvo priešinama agresyviai Maskvos politikai. Kadangi lenkai LDK neužkariavo, o tik civilizavo ir gynė, tai negalėjo būti kalbos apie pačių lenkų imperializmą. Laikyti ikiunijinę LDK imperija lenkų istorikams buvo keblu ir dėl to, kad Gediminaičių sukurtas politinis darinys lenkų istorikams labiau priminė barbarų po Romos imperijos žlugimo jos žemėse įkurtas karalystes, o ne pačią Romos imperiją, su kuria jiems (kaip ir vokiečių istorikams) žodis „imperija“ visų pirma asocijavosi.

Nors po Liublino unijos Abiejų Tautų Respublika iki jos padalijimo buvo daugiatautė, o teritorija – viena didžiausių Europos valstybių, mintis apie imperinį jos pobūdį lenkų istoriografijai buvo nepriimtina ir dėl vis pasyvesnės, labiau gynybinės ir netgi pacifistinės šios valstybės užsienio politikos bei demokratinės santvarkos. Pacifistinė tendencija Abiejų Tautų užsienio politikoje išryškėjo jau XVII amžiuje,

kai šalis išvengė įsitraukimo į Trisdešimties metų karą. Silpstant karaliaus bei didikų valdžiai bajorų bei Seimo naudai, Abiejų Tautų Respublika darėsi vis taikingesnė, tapdama vienu įtikinamiausių atvejų, bylojančių vadinamosios „demokratinės taikos“ hipotezės, kuri sako, kad demokratijos retai pradeda karus, o jeigu kariauja, tai tik gindamosi, naudai²². Vienas svarbiausių Seimo rūpesčių būdavo prižiūrėti, kad išrinktasis karalius, savo dinastinių interesų vedamas, neištrauktų šalies į karus, nors tai jam ir ne visada pavykdavo. Žinoma, galimas ir kitoks Abiejų Tautų Respublikos pacifizmo supratimas: didėjantį jos taikingumą galima aiškinti ne jos demokratine santvarka, bet valstybės nusilpimu, dėl kurio šalis darėsi tiesiog nebepajėgi kariauti puolamųjų, o vėliau ir gynybinių karų.

Būtent ekspansyvi, grobikiška užsienio politika nuo XIX amžiaus pradžios ėmė darytis svarbiausia „imperijos“ ir „imperializmo“ konotacija. Tai atsitiko po Napoleono I kariautų karų. Didžiosios Prancūzijos revoliucijos metu buvo aktyviai naudojamos antikinės dekoracijos. Jakobinai, žirondistai matavosi Katono ir brolių Grakchų kostiumus, Napoleonas Bonapartas vaizdavo save naujuoju Cezariu, o karus, kuriais siekė pajungti Europos žemyną – romėnų žygių pakartojimu. 1804 m. jis pats karūnavosi imperatoriaus karūna, 1806 m. pastūmėdamas Habsburgus panaikinti iki tol formaliai tebeegzistavusią Šventąją Romos imperiją. Palikęs po savęs ambivalentiškus istorinius prisiminimus, Napoleonas I tokius pat ambivalentiškus padarė ir žodžius „imperija“ bei „imperializmas“. Viena vertus, tie žodžiai asocijavosi su mūšio lauke išsikovota šlove, o kita – su pasikliaujančia tik karine jėga teritorine ekspansija, paminančia legitimumą, apeliuojantį į pagarbą tradicijai. Vadindami valstybes „imperijomis“, o politinius veikėjus – „imperialistais“, ponapoleoniniai publicistai priskirdavo jiems „napoleoniškus“ ar „bonapartistinius“ siekius.

Kvalifikuoti Abiejų Tautų Respubliką ar tuos valstybinius darinius, iš kurių unijos ji atsirado, kaip imperiją XIX–XX amžiaus pradžios lenkų istorikams buvo keblu dar ir todėl, kad jie rašė kaip tautos, kurios valstybę padalijo gretimos valstybės, iš kurių dvi (Rusija ir

Austrija), o paskui ir visos trys (Vokietija po 1871 m.) išdidžiai save vadino imperijomis, atstovai. Vadindami savąją gretimų imperijų su-naikintą valstybę „imperija“, jie būtų sumenkinę tą moralinį pranašumą, kurį teikė kaimynų imperializmo aukos statusas. Istorijos auka, besiginančia nuo karinių kaimynų agresijos, Lietuvą laikė ir nepriklausomos tarpukario Lietuvos istorikai, tik jie į tų imperialistinių kaimynų sąrašą įtraukė ir pačią Lenkiją. Ir vieni, ir kiti rašė tuo metu, kai jau stiprėjo neigiama vertybinė žodžių „imperija“ ir „imperializmas“ įkrova. Lūžio tašku tapo Pirmojo pasaulinio karo metai, kai žodžiai „imperija“ ir „imperializmas“ prarado savo pozityviasias vertybines konotacijas. Po 1917 m. „imperija“ bei „imperializmas“ tapo vienais tų kairiosios ir ypač komunistinės propagandinės frazeologijos žodžių, kurių siekiančiam grynai mokslinės tiesos istorikui atrodė geriau vengti. Juo buvo įvardijamas pats didžiausias tuometinės tikrovės socialinis blogis: „tai imperializmas sukėlė Pirmąjį pasaulinį karą“ – toks buvo populiarus tais laikais atsakymas į visiems tada itin rūpėjusį klausimą.

Prisiminimai apie „Lietuvą nuo Baltijos iki Juodosios jūros“ bei raito Vytauto, žvelgiančio į Juodosios jūros platybes, reminiscencijos²³ buvo itin populiarūs tarpukario Lietuvos bei pokario emigracijos istorinėje sąmonėje. „Vytautinė imperija nuėjo praeitin lyg šviesus meteoras“²⁴, – skaitome nebaigtos Zenono Ivinskio Lietuvos istorijos pratarinėje. Tačiau mažos valstybės, supamos galingų ir plėšrių kaimynių, statusas ir ką tik minėta „imperijos“ bei „imperializmo“ terminų kompromitacija neskatinė pažvelgti į LDK istoriją per imperijos ir imperializmo sąvokų prizmę. Tarpukario Lietuvos Respublika grindė savo teisę į nepriklausomą valstybinę egzistenciją ne apeliuodama į LDK buvimo faktą, bet pasiremddama 1918 m. W. Wilsono įtvirtintu tautų apsisprendimo principu, kuris yra nesuderinamas su imperializmu ir imperine ideologija. Lietuvių istorikai atmetė tezę apie rusišką LDK pobūdį, bet perėmė teiginį apie iš esmės taikų ir savanorišką rusų žemių prisijungimą prie LDK, vykusį neva visų pirma dinastinių vedybų keliu. Kritikuodamas šią koncepciją,

S. C. Rowellas taikliai pažymi: „Teorija, kad Lietuva plėtėsi Rusios kunigaikščių gera valia, yra rusų mitas, toks pat senas kaip ir Ivanas Žiaurusis. Tai populiarus antilietuviškas devyniolikto šimtmečio istoriografijoje sumaniai sukonstruotas mitas, vaizduojantis lietuvius, veikiančius pagal Maskvos planus (Ivano propagandininkai vaizduoja Gedimino ekspansiją į Kijevo kaip Ivano Kalitos nurodymo iš Maskvos vykdymą), arba Rusios apsisprendimą neva valdyti pagonis iš apačios, užuot patiems paklusus mongolams.“²⁵

Tačiau ko nepasakė istorikai, pasakė menininkai. Bene atviriausiai imperinį LDK pobūdį teigia 1932 m. Kaune Panemunės parke pastatyta Vytauto Didžiojo skulptūra, kurią sukūrė Vincas Grybas. Jos kopija dabar puošia Laisvės alėją. Skulptoriaus biografė spėja, kad 1940 m. pareiškimą stoti į komunistų partiją menininkas parašė pasiekus gandams, kad ruošiamasi jį represuoti dėl meninės lietuvių nacionalizmo ir imperializmo propagandos²⁶. Gyvulinių vagonų menininkas išvengė, tačiau jį sušaudė savi, lietuviai, 1941 m. birželio sukilimo metu. Vargu ar Vinco Kudirkos paminklas Kudirkos Naujamiestyje būtų išstovėjęs visą sovietmetį nenugriautas, jeigu apie jį nebūtų žinoma, kad jį sukūrė hitlerinių okupantų ir buržuazinių nacionalistų represijų auka. Tačiau ši Vinco Grybo, kaip kankinio, aureolė, gaubusi ir jo kūrinis, nuo sunaikinimo neapsaugojo Vytauto Didžiojo paminklo, kas įvyko paties Antano Sniečkaus iniciatyva²⁷. Ideologinė šio kūrinio įkrova buvo pernelyg akivaizdi.

Vinco Grybo ir jo kūrinio tragedija anticipuoja situaciją, kurioje lietuvių istorikai atsidūrė sovietmečiu. Kvalifikuoti LDK kaip imperiją, o Gedimino, Algirdo, Vytauto politiką kaip imperialistinę reikė pasmerkti juos kaip reakcingus reiškinius su visais iš to išplaukiančiais padariniais „atminties politikai“. Todėl lietuvių istorikus visiškai tenkino „mokslinė“ marksistinė lenininė imperializmo, kaip kapitalistinei formacijai būdingo reiškinio, samprata. Buvo tenkinamasi Vladimiro Pašutos darbų sovietinėje istoriografijoje įtvirtinta teze apie lietuvišką LDK pobūdį²⁸, buvo pripažįstama lietuvių feodalų „agresija“ Rytuose, kartu visokeriopa pabrėžiant sa-

vanorišką ir taikų rusų žemių prijungimo prie LDK pobūdį. Šiame LDK istorijos vaizde ji išskyla kaip laikinas Vakarų Rusios žemių globėjas, saugojęs jas, kad nepasiglemžtų kur kas pavojingesni grobikai – vokiečiai bei mongolai-totoriai, – iki to laiko, kol sutvirtės tikrasis jų šeimininkas – Maskva.

Maskvos nebėra ko bijoti. Net ir bijodami, jau galime drąsiai klausyti – ar tikrai LDK buvo imperija? Ir jeigu taip, tai kokia?

2. Imperijos, kaip lyginamosios istorinės sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos, objektas

Mėginant atsakyti į šiuos klausimus, natūralus išeities taškas yra šiuolaikiniai lyginamieji imperijų tyrimai, paskutiniaisiais dešimtmečiais tapę atskira tarpdalykinių tyrimų sritimi, kurioje bendradarbiauja istorikai, sociologai, antropologai, lyginamosios politikos, tarptautinių santykių teorijos specialistai. Imperijoms ir imperializmui virsti akademinio tyrimo objektu palankias sąlygas sudarė kolonijinių imperijų likvidavimas septintajame dešimtmetyje, nustodamas būti politines aistras keliančiu klausimu. O kai 1991 m. žlugo Sovietų Sąjunga, kurią kritiškai stebėtojai kvalifikavo kaip „paskutinę imperiją“, atrodė, kad imperijos bei imperializmas jau tapo grynai istoriniu reiškiniu ir susidarė sąlygos objektyviai jį tirti²⁹.

Šiuolaikiniai istorikai, o ypač istorikai komparatvistai, be jokių būdingų istoristinei istoriografijai skrupulų vadina imperijomis politines sistemas, kurios neturi nei tiesioginių, nei netiesioginių ryšių su Romos imperija bei jos paveldu³⁰. Imperijomis vadinamos senovinės Akado³¹, Asirijos³², Maurijų, Persijos, Guptų didvalstybės, inkų³³ ir actekų³⁴ valstybės ikikolumbinėje Amerikoje, Mogolų³⁵ ir Vijaynagaros valstybės Indijoje, Čingischano ir Čingizidų³⁶ bei Timūro Centrinėje Azijoje įkurtos valstybės, jau nekalbant apie Kiniją nuo Čin dinastijos laikų, taip pat Osmanų, Habsburgų, Rusijos imperijas.

Vis dėlto Romos imperija dažnai turi išskirtinį statusą. Taip atsitinka tada, kai sąvokoms daryti taikomas idealiai tipizuojantis metodas,

įtraukiant į imperijos sąvokos turinį kuo daugiau bruožų – tiek ir tokių, kad daugelis, jeigu ne dauguma „imperijomis“ vadinamų politinių darinių jų neturi. Išimtis yra nedaugelis pavyzdinių, etaloninių ar klasikinių atvejų, kuriais dažniausiai laikomi senovės Roma ir Kinija. Taip sudarytą sąvoką galima taikyti ir politiniams dariniams, kurie gerokai skiriasi nuo klasikinių imperijų, tačiau tokius atvejus reikia kvalifikuoti kaip „užuomazgines“, „įstrigusias“, „nepilnas“, „netipiškas“ ar „pusiau imperijas.“ Komparatyvistai, apsiribojantys tam tikros epochos ar regiono imperijų tyrimais, gali grįsti savo sąvokų darybą ir kitais prototipiniais ar paradigminiais atvejais. Naujųjų laikų imperijų tyrimuose glaudžiausiai aproksimuojančiųjų idealų imperijos tipą vaidmuo dažniausiai atitenka Rusijos, Habsburgų, Osmanų imperijoms. Tokiu atveju Didžioji Britanija ar Napoleono I Prancūzija turėtų būti kvalifikuotos kaip „netipiškos“ imperijos. Tačiau paradigmine „modernia“ imperija galima laikyti ir Didžiąją Britaniją. Tada „netipiškos“ bus žemyninės imperijos su savo tradicionalistiniais bruožais. Ši tyrimo rezultatų priklausomybė nuo etaloninių atvejų pasirinkimo, kurį gali būti keblu objektyvuoti, yra pagrindinis idealiai tipizuojančio sąvokų darybos metodo trūkumas.

Idealiai tipizuojantis sąvokų darybos metodas yra būdingesnis imperijų tyrinėtojams komparatyvistams, susijusiems su istorija kaip mokslo dalyku. Tyrinėtojai, dalykiniais saitais susiję su socialiniais mokslais, ją dažniau traktuoja kaip rūšinę sąvoką, kurios turinys apima tuos ir tik tuos bruožus, kuriuos turi turėti visi šiai sąvokai subordinuojami atvejai. Taip yra dėl to, kad jie siekia suformuluoti tam tikrus nomologinio arba kvazinomologinio pobūdžio apibendrinimus sąlygų, nuo kurių priklauso imperijų atsiradimas, ekspansija, ilgaamžiškumas, žlugimas. Kartais tokie apibendrinimai suprantami kaip statistiniai, – taigi tokie, kad atskiri jiems prieštaraujantys atvejai jų nepaneigia, o tik sumažina jais paaiškinamos priklausomų kintamųjų statistinės variacijos dydį. Tačiau kad tą variaciją galėtume apskaičiuoti, reikia tiksliai atriboti atvejus, kurie priklauso „imperijų“ populiacijai, nuo tų, kurie jai nepriklauso³⁷.

Šiuolaikinės lyginamosios imperijų sociologijos pradininku galima laikyti vieną žymiausių šiuolaikinių sociologų Shmuelį S. Eisenstadtą. Jo veikalė „Politinės imperijų sistemos“ pateikiama politinių sistemų, kurios (remiantis Talcottu Parsonsu) apibrėžiamos kaip socialinių sistemų tikslo pasiekimo („goal attainment“) posistemiai, klasifikacija. Joje skiriamos: 1) primityvios politinės sistemos; 2) patrimoninės imperijos (pvz., Karolingų, Achemenidų, Partų); 3) klajoklių arba užkariavimo imperijos (pvz., Mongolų imperija bei Arabų kalifatas pirmųjų kalifų laikais), kurias autorius apibūdina ir kaip „dualistines klajoklių-sėslųjų imperijas“ („dualistic nomad-sedentary empires“); 4) miestai valstybės (pvz., Atėnai arba ankstyvoji respublikinė Roma); 5) feodalinės sistemos (viduramžių Europoje, Japonijoje ir galbūt kitose vietose); 6) centralizuotos istorinės biurokratinės imperijos; 7) įvairių tipų modernios politinės sistemos (demokratinės, autokratinės, totalitarinės, „neišsivysčiusios“)³⁸.

Ši klasifikacija nėra išsami, nes sociologui labiausiai rūpi vienas iš šių politinių sistemų tipų – centralizuotos istorinės biurokratinės imperijos, kurias jis vadina dar ir „istorinėmis biurokratinėmis visuomenėmis“. S. N. Eisenstadtas nurodo nemažai atvejų iš šio tipo imperijų populiacijos. Dėl kai kurių jų priklausomybės jis nėra tikras ir klasifikuoja jas kaip šio tipo imperija su išlyga („galbūt“). Tai yra: 1) tokios „senovinės“ (angl. *ancient*) imperijos kaip Senovės Egiptas ir Babilonas bei („galbūt“) Inkų ir Actekų imperijos; 2) Kinijos imperija nuo Han iki Cin (imtinai) dinastijos laikų; 3) Sasanidų imperija Irane ir „galbūt“ arba iš dalies Achemenidų ir Partų imperijos; 4) Romos imperija ir helenistinės imperijos; 5) Bizantijos imperija; 6) Guptų, Maurių ir Mogolų imperijos Indijoje; 7) Arabų kalifatas Abasidų ir Fatimidų valdymo laikais; 8) „Vakarų, Vidurio ir Rytų Europos valstybės absoliutizmo laikais po feodalinės sistemos žlugimo“³⁹; 9) užkariavimo imperijos – „politinės sistemos, įvestos neeuropietiškosioje šalyje kaip Europos ekspansijos, kolonizacijos ir užkariavimo padarinys“⁴⁰. Tai visų pirma Ispanijos ir Prancūzijos imperijos Amerikoje ir britų imperija Indijoje.

Pačią imperijos sąvoką sociologas apibrėžia taip: „Imperijos’ terminu paprastai vadinamos politinės sistemos, apimančios palyginti stipriai centralizuotas teritorijas, kuriose centras, įkūnytas ir imperatoriaus asmenyje, ir centriniuose politiniuose institutuose, sudarydavo autonominių vienetą. Nors paprastai remdavosi tradicine legitimacija, imperijos dažnai panaudodavo kai kurias platesnes, potencialiai universalias politines ir kultūrinės orientacijas, pranokstančias ribas to, kas būdavo būdinga kiekvienai iš imperijų sudarančių dalių“⁴¹. Lyginant šį apibrėžimą su autoriaus pateikiamais pavyzdžiais galima konstatuoti, kad antroji apibrėžimo dalis labiau tinka biurokratinėms imperijoms negu jų pirmtakėms – patrimoninėms ir klajoklių imperijoms. Patrimoninės imperijos ypatingos tuo, kad čia dar nėra valstybės kaip viešosios įstaigos ir asmeninės valdovo ar jo giminės valdos („tėvonijos“) perskyros – valdą galima dalyti, dovanoti kaip ir bet kurią kitą privatų turtą, nors dažnai (pavyzdys gali būti Gediminaičių LDK) tam gali būti reikalingas visų įtakingų giminės, kaip kolektyvinio savininko, narių pritarimas ar sutikimas. Tokią valstybės sampratą išreiškia daugelio tautų pasakose pasikartojantis motyvas apie karalius, narsiems karžygiams kaip savo dukterų kraitį atiduodančius pusę (ar mažiau) karalystės.

Tai, S. N. Eisenstadto nuomone, rodo buvus palyginti menką socialinio gyvenimo audinio išsidiferencijavimą, su kuriuo jis, kaip ir kiti struktūrinio funkcionalizmo atstovai, sieja visuomenės evoliucinę pažangą. Kitas tos evoliucinės pažangos rodiklis yra religinės sferos išsidiferencijavimas, kuris idėjų lygmeniu reiškia pasaulio sudvejinimą į šiapusį ir anapusį, o institucijų lygmeniu gali pasireikšti religinės ir pasaulietinės valdžios atsiskyrimu. Imperijų iškilimą S. N. Eisenstadtas sieja su „laisvai plaukiojančių išteklių“ („free floating resources“), kuriuos gali mobilizuoti ir koncentruoti savo rankose jų valdovai, atsiradimu. Tai pinigai, rekrutai, darbininkai, kuriuos galima mobilizuoti statyti pilis, piramides, šventyklas ir pan., kilnoti iš vienos imperijos dalies į kitą. Patrimoninėse imperijose valdovas valdo, remdamasis savo namų ar dvaro tarnais, vykdančiais jo proginis pavedimus.

Biurokratinėse imperijose atsiranda perskyra tarp tokių tarnų ir valstybės tarnautojų, kurie specializuojasi atlikti tam tikras funkcijas (mokėsių rinkimo, karo, vidaus tvarkos palaikymo, teismo).

Prie lyginamųjų istorinių sociologinių imperijų tyrimų pradininkų galima priskirti ir Immanuelį Wallersteiną, vadinamosios „pasaulio sistemos analizės“ kūrėją. Kitaip nei S. N. Eisenstadtas, kuris remiasi teorinėmis struktūrinio funkcionalizmo prielaidomis, I. Wallersteinas pretenduoja į kūrybišką marksistinės teorijos išplėtojimą. Tas pritaikymas yra įdomus (ir dėl to čia yra aptariamas) tuo, kad kai kurie kito plačiausiai žinomo jos išplėtojimo – V. I. Lenino imperializmo teorijos – teiginiai apverčiami aukštyn kojomis. Lenininėje imperializmo analizėje imperijos ir imperializmas suprantami kaip reiškinys, specifiskai būdingas kapitalizmui (kaip jo „aukščiausioji stadija“), o I. Wallersteino nuomone, imperijos yra politinės organizacijos forma, egzistavusi iki kapitalizmo atsiradimo (XVI amžiaus) ir išliekanti tuose pasaulio regionuose, kurie dar neištraukti į pasaulinę kapitalistinę sistemą. „Marksistinių“ pobūdį I. Wallersteino teorijai suteikia ekonominis redukcionizmas – politinės organizacijos formų kaitos aiškėjimas ekonominio gyvenimo permainomis.

Tos kaitos išeities tašku I. Wallersteinas laiko „mini sistemas“ – lokalias socialines sistemas, kurių ekonominis pagrindas yra natūralinis ūkis⁴². Vystantis interlokaliems prekių mainams, atsiranda tų mainų siejamos ekonominės erdvės, kurias I. Wallersteinas vadina iš prancūzų istoriko Fernando Braudelio pasiskolintu „ekonominio pasaulio“ vardu. Ekonominis bendrumas sudaro pagrindą politiniam bendrumui – mini sistemos jungiasi į translokalius politinius darinius, kurie tarpusavyje kovoja dėl viso ekonominio pasaulio politinio pajungimo. Kai tai vienam iš jų pavyksta, atsiranda Imperija, kurią I. Wallersteinas supranta kaip politinį junginį, aprėpiantį visą ekonominį pasaulį (todėl rašoma iš didžiosios raidės). Tokio Imperijos kūrimosi pavyzdžiais I. Wallersteinas laiko Romos imperijos, aprėpusios visą Viduržemio jūros ekonominį pasaulį, ir Kinijos imperijos atsiradimą. Kol politinis junginys neapima viso ekonominio pasaulio, turi skaitytis su

kapitalistų – sluoksniu, kontroliuojančio patį vertingiausią ir judriausią „laisvai plaukiojantį išteklių“ – pinigus – interesus: pernelyg dideli mokesčiai bei karinio politinio elito savivalė skatina ekonominių elitą išplukdyti šį išteklių į konkuruojantį saugesnį gretimą politinį junginį.

Tačiau ekonominiam pasauliui tapus Imperija, piniginiam kapitalui išplaukti nebėra kur, ir karinis politinis elitas gali fiskalinėmis priemonėmis eksproprijuoti kapitalistus. Karinio politinio elito galios persvara ir ja paremta konfiskacinio apmokestinimo galimybė yra ta tamsioji „imperinės taikos“ („Pax Romana“ ir pan.) pusė, kurios nepastebi autoriai, iškeliantys Imperijos užtikrinamo vidaus saugumo didelėse teritorijose pranašumus. Eksproprijavus kapitalistus, sunaikinamas ekonominis imperijos vienybės pagrindas – nunyksta prekybos ryšiai tarp atskirų ekonominių pasaulio dalių, stiprėja vietinis separatizmas, kuriam slopinti reikia papildomų išteklių. Didinant mokesčius, didėja ir apmokestinamų pakraščių pasipriešinimas, kurio nuslopinimas reikalauja papildomų sąnaudų: įsisuka ydingas ratas, kuris anksčiau ar vėliau suardo Imperiją iš vidaus arba daro ją nebeatsparią „barbarų“ ar „išorinių proletarų“, kuriuos anksčiau lengvai pavykdavo atremti, įsiveržimams.

Atsikūrus ekonominiam pasauliui, „imperinis ciklas“ gali pasikartoti iš naujo. Tokių ciklų kartojimas I. Wallersteinas ir laiko pasaulio istorijos turiniu iki pat XVI amžiaus, kai Europoje atsiranda pasaulinė kapitalistinė sistema. Jos skiriamasis bruožas yra kelių tarpusavyje dėl hegemonijos besivaržančių didžiųjų valstybių sistema, kurioje veikia pusiausvyros palaikymo mechanizmas: visi susivienija prieš stipriausią sistemos narį, kuris siekia paversti pasaulinę kapitalistinę sistemą Imperija. Lemtinga takoskyra pasaulio istorijoje I. Wallersteinas laiko XVI amžiaus vidurį, kai toks Ispanijos karaliaus ir Šventosios Romos imperijos imperatoriaus Karolio V Habsburgo siekis žlugo, susidūręs su Prancūzijos pasipriešinimu. Nuo to laiko kapitalistinė pasaulio sistema, kuri iš pradžių apėmė tik Vakarų, Pietų (bet ne Pietvakarių) ir Vidurio bei dalį Rytų Europos (jos tuometine rytine

riba Wallersteinas laikė Lietuvos ir Lenkijos valstybės sieną su Rusija), taip pat Lotynų Ameriką, vis labiau plėtėsi ir tapo globali – XIX amžiuje aprėpė visą Žemės rutulį. Kol nevirsta Imperija, valstybė yra priversta tarnauti tarptautiškai mobilaus kapitalo interesams. Kiekvienu atskiru pasaulinės kapitalistinės sistemos egzistavimo momentu galima išskirti to kapitalo koncentracijos centrą.

Valstybė, kurioje tas centras yra lokalizuotas, yra pasaulinės kapitalistinės sistemos hegemonas. XVII amžiuje tai buvo Nyderlandai, XIX amžiuje juo tapo Didžioji Britanija, o po Antrojo pasaulinio karo – JAV. Šalių, kurios savo ekonominio išsivystymo lygiu ir valstybės pajėgumu laipsniu gali lygintis su hegemonu, grupė sudaro kapitalistinės sistemos branduolį, nuo kurio I. Wallersteinas skiria pasaulinės kapitalistinės sistemos periferiją. Jai tarptautinio darbo pasidalijimo sistemoje tenka žaliavų tiekėjos vaidmuo, o branduolio šalių specializacija yra pažangiausių tam tikru laiku technologijų taikymu pagrįsta gamyba, sukurianti didelę pridėtinę vertę. Būdingas periferinio kapitalizmo bruožas – priverstinio (vergų, baudžiauninkų) darbo naudojimas, o periferijos politinei organizacijai būdingas silpnas valstybingumas, kolonijinė ir pusiau kolonijinė priklausomybė. I. Wallersteino teorija paradoksaliai implikuoja, kad nors kapitalizmui yra būdingas periferinių šalių ekonominis ir politinis pajungimas „branduolio“, o tam tikrais atvejais – ir „pusiau periferijos“ (jai priklauso pasaulinės kapitalistinės sistemos „vidurinioji klasė“) valstybėms, Imperija ir kapitalizmas yra nesuderinami dalykai. I. Wallersteino teorijoje išlieka ta pamatinė viduramžiškosios Imperijos sampratos idėja, kad „Imperija“ gali būti (arba turi siekti būti, jeigu ji „tikra“ Imperija) tik viena, nors jis imperijos universalizmą redukuoja į ekonominio pasaulio politinės kontrolės monopoliją.

Kaip ir V. I. Lenino imperializmo teorijoje, I. Wallersteino Imperijos, kaip priešingo kapitalizmui pasaulinės sistemos tipo, sampratoje „imperijos“ terminas labai susiaurinamas. Kadangi „ekonominių pasaulių“ ribas brėžti gana keblu, galime net abejoti, ar bent vienas politinis darinys, kuris visiškai atitiktų I. Wallersteino „imperijos“ sąvo-

ką, iš viso kada nors kur nors egzistavo. Tokio priekaišto nėra pagrindo adresuoti vėlesnėms įtakingoms Michaelio W. Doyle'o⁴³ ir Aleksandro J. Motylio⁴⁴ koncepcijoms. Pasak M. Doyle'o, „imperija yra formalus arba neformalus santykis, kuriame viena valstybė kontroliuoja efektyvų kitos politinės visuomenės politinį suverenitetą. Tai gali būti pasiekta jėga, politiniu bendradarbiavimu, ekonomine, socialine arba kultūrine priklausomybe. Imperializmas yra tiesiog imperijos sukūrimo ir palaikymo procesas“⁴⁵. Kartu M. Doyle'as nurodo vieną galimą imperijų klasifikavimo kriterijų – imperijos gali būti formalios, neformalios ir mišrios – sudarytos iš dviejų dalių: vienai priklauso tos politinės visuomenės, kurios yra kontroliuojamos formaliai, o kitai – kurios kontroliuojamos neformaliai.

Pirmuoju atveju kontroliuojamos teritorijos turi protektoratų, kolonijų, provincijų statusą, būdamos inkorporuotos į kontroliuojančios valstybės sudėtį. Tokia imperija buvo, pavyzdžiui, Rusijos, Osmanų ir Austrijos-Vengrijos imperijos Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse. Tačiau ta kontrolė gali būti neformali – kontroliuojamos politinės visuomenės formaliai („popieriuje“) gali būti suverenios, nors faktiškai jų vidaus ir užsienio politiką kontroliuoja kita valstybė. Kaip pavyzdį M. Doyle'as nurodo Atėnų archė (V amžius pr. m. e.; kitaip dar vadinama Delo sąjunga), kuri formaliai buvo Atėnų vadovaujama nepriklausomų graikų polių karinė politinė sąjunga. Dažniausiai imperinė valstybė turi ne tik formalią, bet ir neformalią imperiją. Pavyzdys gali būti XIX amžiaus Didžioji Britanija, kuri turėjo didelę formalią imperiją ir kartu kontroliavo daugelio formaliai nepriklausomų Lotynų Amerikos šalių užsienio ir vidaus politiką. Nuo XIX amžiaus pabaigos šį vaidmenį Lotynų Amerikoje iš jos perėmė Jungtinės Amerikos Valstijos. M. Doyle'o pateikiamą neformalios imperijos apibrėžimą atitiko ir Sovietų Sąjungos santykiai su vadinamosios „socialistinės stovyklos“ šalimis.

Pagrindinis klausimas, susijęs su neformalios imperijos sąvoka, yra kaip atskirti santykį, siejantį imperinę valstybę su teritorijomis, priklausančiomis jos neformaliai imperijai, nuo sąjunginių santykių, ku-

rie egzistuoja tarp nepriklausomų valstybių. M. Doyle'as į šį klausimą atsako teiginiu, kad imperinės kontrolės santykiai yra asimetriški, o užmezgus sąjunginius santykius valstybių įtaka viena kitos politikai yra simetriška ir apsiriboja užsienio politikos sritimi. Šis imperinio pavaldumo ir sąjunginių santykių skirtumo kriterijus nėra visiškai patenkinamas, nes kai sąjungą sudarančios valstybės labai skiriasi savo galia, keblu kalbėti apie jų santykių simetriją. Galima pasitelkti tokius kriterijus kaip savanoriškas arba nesavanoriškas tos sąjungos pobūdis, sąjungos ir mažesnę galią turinčios šalies interesų atitikimas arba neatitikimas ir pan.

Keblumas su šiais kriterijais yra tas, kad sąjungos savanoriškumo faktą ir „tikruosius“ šalies interesus gali būti sunku nustatyti. Nesavanoriškas sąjungos pobūdis yra daugiau ar mažiau akivaizdus, kai viena politinė visuomenė kitos „sąjungininkė“ tampa po pralaimėto karo, kaip tai būdavo dar Romos respublikos plėtimosi Italijos pusiasalyje VI–IV amžiuje pr. Kr. laikais. Politinės visuomenės interesų apibrėžimas yra jos vidinių politinių kovų objektas, o šiose kovose dalyvaujanti grupuotė ar partijos gali nesutarti dėl tų interesų, kartu dėl to, sąjungos su kokiomis kitomis užsienio valstybėmis geriausiai tuos interesus atitinka. Vis dėlto bent jau tais atvejais, kai šiais klausimais viešpataujantis elitas ir juolab plačiosios masės visiškai sutaria (pvz., šaukte šaukiamasi galingosios kaimynės pagalbos ir apsaugos), galima kalbėti apie „tikrą“ sąjungą. Nesavanoriška arba neatitinkanti jos interesų silpnos šalies sąjunga su galinga valstybe reiškia jos įtraukimą į galingosios valstybės hegemonijos sritį, o ilgainiui ir į jos neformalią imperiją, kuris galų gale gali užsibaigti buvusios sąjungininkės formaliu inkorporavimu.

Šio straipsnio autoriaus nuomone, tikrąjį politinio santykio tarp skirtingos galios valstybių pobūdį atskleidžia ribinės ar ekstremalios situacijos, kurių reikšmę politinių fenomenų esmei išryškinti parodė vokiečių politikos teoretikas Carlos Schmittas⁴⁶. Apie silpnos ir galingos valstybės santykių pobūdį dažniausiai galima spręsti tik retrospektyviai, kai susidaro situacijos, kuriose jų interesai išsiskiria, ir

silpnesnioji šalis žengia žingsnius, kuriems jos kaimynė nepitaria. Ar galingoji partnerė turi pakankamai svertų, kad pakreiptų įvykių eigą sau reikalinga kryptimi? Jeigu taip, tai „ribinė situacija“ išryškina tiesą, kad sąjunga nebuvo „tikra“ sąjunga ar „tik“ sąjunga. Jeigu ne, tai paaiškėja, kad sąjunga buvo „tikra“ sąjunga – bet tik po to, kai iširo. Tačiau tokios „ribinės situacijos“ gali ir nesusiklostyti, todėl tas santykis gali likti ambivalentiškas netgi jį retrospektyviai tyrinėjančių istorikų akimis.

Dviejų ar daugiau valstybių santykis gali užsimegzti kaip savanoriška sąjunga ir transformuotis į imperinio pavaldumo santykį, nes jo raida kur kas mažiau priklauso nuo silpnesniosios valstybės interesų, nei nuo jos galingesnės partnerės interesų ir sprendimų. Suteikusi jai karinę arba ekonominę pagalbą, galingesnioji valstybė siekia sau naudą, mainais reikalaujama iš jos paramos prieš kitas valstybes netgi tada, kai silpnesnioji partnerė iš to negali tikėtis sau jokios naudos. Tai reiškia siekį kontroliuoti užsienio politiką. Kad sąjungininkas būtų kuo patikimesnis, pradedama kištis į šalies vidaus politinį gyvenimą, remiant sau palankias politines jėgas ir siekiant užtikrinti jų nuolatinį buvimą valdžioje. Imperinė kontrolė apima šalies ne tik užsienio, bet ir vidaus politikos kontrolę. Vidaus politikos kontrolė visų pirma reiškia, kad ją vykdanči užsienio valstybė yra instancija, nuo kurios priklauso, kokia vyriausybė valdys kontroliuojamą šalį. Ji yra pajėgi jai nebeįtinkančią vyriausybę pakeisti kita, ir jokia vyriausybė negali įsitvirtinti valdžioje be imperinio „centro“ pritarimo bei priimti svarbesnių vidaus politikos sprendimų, iš anksto jų nesuderinusi su tuo centru. Vykdydama kitos valstybės vadovų atranką, imperinė valstybė gali kontroliuoti ir jos svarbiausius sprendimus vidaus bei užsienio politikos klausimais.

Nė vienas naujas Lenkijos, Vengrijos ar Bulgarijos ir kitų „socialistinių“ Rytų Europos šalių pirmasis sekretorius negalėjo būti paskirtas negavus Maskvos pritarimo. Todėl šios šalys priklausė neformaliai SSRS imperijai. Imperinį Didžiosios Britanijos ir JAV santykių su Lotynų Amerikos šalimis pobūdį XIX ir XX amžiuje rodo dažnas ir

sėkmingas kišimasis į šių šalių vidaus politinius procesus, nuverčiant nebeįtinkančius joms diktatorius ir iškeliant į valdžią naujus. Visais šiais atvejais imperijos kontroliuojamą šalį valdo jos vietiniai statytiniai, visus svarbesnius sprendimus derindami su centru arba jo atstovu vietoje, kuris savo formaliu statusu gali būti tik imperinės valstybės pasiuntinys ar net tiesiog jos kompanijų (pvz., „Gazpromo“) ar bankų, kuriems kontroliuojama šalis yra prasiskolinusi, atstovas (Centrinės Amerikos „bananų respublikų“ XIX amžiaus antrojoje – XX amžiaus pirmojoje pusėje atvejis).

Tarpiniu atveju tarp dviejų valstybių sąjunginių santykių ir imperinės kontrolės M. Doyle'as laiko hegemoniją. Valstybė hegemonas kontroliuoja į savo hegemonijos sferą įeinančiųjų užsienio politiką, tačiau nėra pajėgi arba nesiekia daryti įtaką jų vidaus politikos procesams. Aiškindamas skirtumą tarp (neformalios) imperijos ir hegemonijos, M. Doyle'as lygina Peloponeso karo laikų Atėnų archė su Spartos vadovaujama antiatėniška koalicija. Atėnų santykis su savo sąjungininkais buvo imperinė kontrolė, nes Atėnai aktyviai kišosi į jų vidaus politines kovas, kurias kovojo demokratinė ir aristokratinė partijos, iškeldami į valdžią ir joje išlaikydami demokratijos šalininkus. O štai Sparta nemėgino keisti politinės santvarkos antiatėniškos koalicijos poliuose. Pokario metais Sovietų Sąjungos hegemonijos sferai (bet ne jos neformaliai imperijai) priklausė kapitalistinė ir demokratinė Suomija bei feodalinis Afganistanas, kuris tapo neformaliosios imperijos dalimi tik po to, kai vietiniai komunistai surengė Kremliaus nesankcionuotą valstybės perversmą ir pavertė Maskvą arbitru savo vidaus kovose dėl valdžios, vis giliau įklampindami SSRS į savo šalies vidaus reikalus. To imperijos visai nebūtinai siekia, dažnai apsiribodamos savo įtakos sferai priklausančių šalių užsienio politikos kontrole.

Kalbant apie neformalią imperiją, didžiausias keblumas yra atskirti imperinės kontrolės santykį nuo sąjungos ir hegemonijos santykių, o apie formalią imperiją – didžiausia problema yra imperijos ir federacijos, imperializmo ir federalizmo skirtumai. Valstybė, kurią sudaro dvi ar daugiau politinės visuomenės, nebūtinai yra imperija – ji gali

būti neimperinė federacinė valstybė (pvz., šiuolaikinė Indija arba Kanada). Federacinėje valstybėje valdžia yra padalyta tarp centrinės vyriausybės ir regionų vyriausybių. Regionai joje yra ne tik administraciniai, bet ir politiniai vienetai, turintys savo atskirą teisę ir įstatymų leidžiamosios valdžios organus. Tuose politiniuose vienetuose gyvenančios žmonių grupės išsiskiria daugiau ar mažiau išreikšta savo bendrumo sąmone, kurios pagrindas gali būti istorinė tradicija, etnis, tautinis, religinis bendrumas ar bendri regioniniai ekonominiai interesai, kylantys iš netolygaus gamtinių išteklių pasiskirstymo arba skirtingo ekonominio išsivystymo lygio. Jie gali sudaryti atskiras politines visuomenes. Federacinės valstybės priešingybė yra unitarinė valstybė, kurioje sprendimų priėmimas yra labiau centralizuotas. Konkretūs valdžios padalijimo tarp regioninių ir centrinės vyriausybės bruožai gali skirtis, tačiau bet kuriuo atveju centrinės vyriausybės rankose lieka užsienio politika ir gynybos reikalai. Tuo federacinė valstybė panaši į formalią imperiją, nes į formalios imperijos sudėtį įeinančios teritorijos tuo ir skiriasi nuo neformaliajai imperijai priklausančių kraštų, kad jos nevykdo užsienio politikos ir neturi savo ginkluotųjų pajėgų.

Kartais imperinės valstybės būna unitarinės. Tokia buvo carinė Rusija savo žlugimo išvakarėse. Tačiau imperijos struktūra gali būti ir federacinė, kokia buvo tuometinės Austrijos-Vengrijos. Ikimoderniųjų laikų imperijų vyriausybės dažniausiai nei pajėgė, nei siekė unifikuoti teisę visoje sau formaliai pavaldžioje teritorijoje ar pajungti socialinį gyvenimą tose teritorijose tiesiogiai centro skiriamų ir jam atskaitingų valdininkų tinklui. Neskaitant atskirų išimčių, tokių unifikuotai ir centralizuotai administruojamų valstybių atsiradimas ir stabilus egzistavimas būdingesnis moderniesiems laikams, nes jis priklauso nuo technologinių (visų pirma komunikacijų ir transporto srityje) ir ekonominių sąlygų, kurių anksčiau tiesiog nebuvo.

Todėl bent kiek išsiplėtusiose ikimoderniųjų laikų valstybėse dažniausiai būdavo taikoma vadinamoji netiesioginio valdymo sistema, kai valdžia vietose būdavo paliekama vietinio elito (dažniausiai – žem-

valdžių rankose. Jam buvo leidžiama tvarkytis pagal vietinius papročius ar iki prijungimo prie imperijos galiojusią teisę. Tokia valdymo filosofija buvo pagrįsta ir pati didžiausia modernioji – Didžiosios Britanijos imperija. Imperijoje, pagrįstoje netiesioginio valdymo sistema, aptinkame valdžios padalijimą, būdingą, artimą ar giminingą federacinei valstybės santvarkai. Vienas žymiausių šiuolaikinės lyginamosios istorinės sociologijos atstovų Charles Tilly (JAV) netiesioginį valdymą netgi laiko svarbiausiu skiriamuoju imperijų bruožu: „Imperija yra didelė sudėtinė politija („polity“), kurią su centrine valdžia sieja netiesioginis valdymas („linked to central power by indirect rule“). Centrinė valdžia vykdo tam tikrą karinę ir fiskalinę kontrolę kiekviename didesniame savo imperinio domeno segmente, bet toleruoja du pagrindinius netiesioginio valdymo elementus: 1) išlaiko arba išskiria atskiras sritis („particular distinct compacts“) kiekvienam segmentui valdyti; 2) vykdo valdžią per tarpininkus, kurie savo srityse naudojami didele autonomija mainais už paklusnumą, duoklę ir karinį bendradarbiavimą su centru.“⁴⁷

Kuo imperijos (ypač tos, kurios taiko netiesioginio valdymo sistemą) skiriasi nuo federacinių valstybių, kurios nėra imperijos? Vienas būdas atsakyti į šį klausimą – tai vadovautis ta pačia logika, kurią išryškinome, ieškodami skirtumo tarp valstybių sąjungos ir vienos valstybės imperinio pavaldumo kitai bei hegemonijos santykių. Federacija – tai savanoriška arba konsensuali kultūriškai skirtingų gyventojų grupių valstybinė sąjunga, o imperijoje aptinkame „nekonsensualią kultūriškai skirtingų populiacijų kontrolę („nonconsensual control over culturally distinct populations“)⁴⁸. Valstybinis darinys yra imperija, jeigu jam priklausančios kultūrinės grupės laiko tą priklausomybę nelegitima, prievartine. Keblumai su šiuo atsakymu irgi panašūs. Tam tikra „kultūriškai skirtinga“ populiacija gali būti nevienalytė priklausymo tam tikrai valstybei klausimu: dalis gali būti jo šalininkė, o kita – stoti už nepriklausomo valstybinio darinio sukūrimą ar prisijungimą prie kitos valstybės. Baskų nepriklausomybės šalininkai šiuolaikinę Ispaniją, kur baskams suteikta plati teritorinė

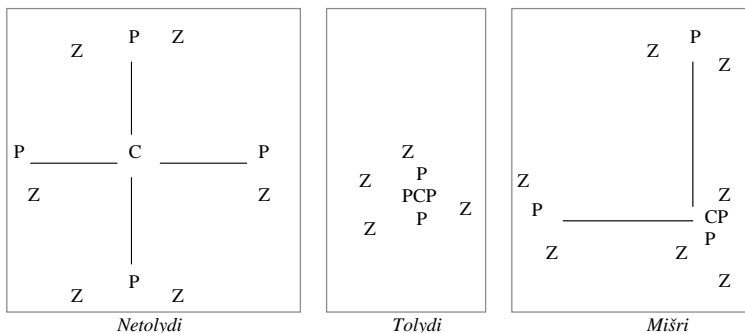
autonomija, laiko tokia pat imperija, kokia Sovietų Sąjungą laikė lietuviai, svajoję apie nepriklausomybės atkūrimą, o Kašmyro separatistai imperija laiko Indiją. Skirtumas, žinoma, tas, kad už baskų krašto nepriklausomybę pasisako tik mažuma, o Lietuvoje tai buvo daugumos valia.

Tačiau „daugumos valios“ kriterijus nelabai tinka tyrinėjant net ir nelabai senus laikus. Viena vertus, tirdamas net ir nelabai tolimus laikus, istorikas daugumos valiai išaiškinti negali pasinaudoti apklausų ar referendumų duomenimis. Be to, vienas šiuolaikinių priklausomybės politinei visuomenei kriterijų, nurodantis tokiais laikyti visus suaugusius vyrus ir moteris, gali būti anachronistinis ne tik dėl to, kad moterų lygiateisiškumo įtvirtinimas yra istoriškai naujas ir kultūriškai nevisuotinis reiškinys. Ikimoderniose visuomenėse asmeniškai nelaisvi žmonės nebuvo laikomi politinės bendruomenės („politinės tautos“) nariais. Straipsnio autoriaus nuomone, šią problemą galima spręsti taikant C. Schmitto ekstremalistinę metodologiją: toje pačioje valstybėje gyvenančių skirtingų kultūrinių grupių santykių esmę geriausiai atskleidžia tų grupių ilgesys ribinėse situacijose.

Tai visų pirma karo (ypač pralaimėto) ir politinės dezintegracijos situacija. Ar tam tikra „kultūriškai skirtinga“ populiacija lieka lojali valstybei, kai reikia kariauti su kita – ypač tokia, kurioje daugumą sudaro gyventojai, kultūriškai jai artimesni už bendrapiliečius? Ar pralaimėjus karą ir žlugus valstybei „kultūriškai skirtinga“ populiacija siekia pasinaudoti proga ir atsiskirti, ar lieka lojali egzistuojančiam politiniam junginiui, į kurį įeina kitos „kultūriškai skirtingos“ populiacijos? Kol tokios ribinės situacijos nesusidaro ir atsiskyrimo klausimas lieka abstrakti galimybė, vienareikšmiškai atsakyti į klausimą apie imperinį tam tikro daugiataučio valstybinio darinio pobūdį gali būti keblu. Gali būti naudingas ir kitas kriterijus: federacijos sukuriamos „iš apačios“, jų narių susitarimu; imperijos – „iš viršaus“, prievarta įjungiant vieną politinį kūną į kito sudėtį⁴⁹. Žinoma, šio kriteriaus neverta absoliutinti – praėjus ilgesniam laikui ir kartoms pasikeitus, „svetima“ politinė visuomenė gali tapti „sava“.

Kiek kitaip skiriamuosius imperinių ir neimperinių daugiakultūrių politinių junginių skirtumus aiškina JAV politologas Aleksandras J. Motylis. Jis ieško tų skirtumų imperijos, kaip politinio kūno, sandaros ypatybėse. Jo pateikiamas apibrėžimas sako, kad imperija – tai „hierarchiškai organizuota politinė sistema, kurios struktūra primena stebulę – ratą be ratlankio; tokioje sistemoje branduolio elitas ir valstybė viešpatauja periferinio elito ir periferinių visuomenių atžvilgiu, veikdami kaip tarpininkai jų reikšmingose sąveikose ir nukreipdami išteklių srautus iš periferijos į branduolį ir atgal į periferiją“⁵⁰. Politinėje struktūroje, pagrįstai vadinamoje „imperija“, visada galima išskirti metropoliją ir periferiją, kurių gyventojai ir elitas suvokia vieni kitus kaip „kitokius“, „svetimus“, „atėjūnus“ ir „vietinius“ (angl. *native*). Be to, A. J. Motylis pabrėžia, kad į tokią struktūrą turi įeiti mažiausiai dvi periferinės politinės visuomenės, nes esminis imperijos (ir skiriantis ją nuo neimperinės federacijos) bruožas yra tiesioginių ryšių tarp tai pačiai imperijai pavaldžių periferinių politinių visuomenių nebuvimas. Neimperinėse federacijose nėra metropolijos ir periferijos perskyros, o centrinės valdžios įstaigos yra sutvarkytos taip, kad regionai gali tarpusavyje koordinuoti ir derinti savo interesus bei veiksmus santykiuose su centrine vyriausybe.

Tipišką imperijos struktūrą vaizduoja struktūrinės schemos, pateiktos 1 paveiksle⁵¹. Šiose schemose metropolija užima stebulės vietą, o stipinai vaizduoja ją su periferinėmis politinėmis visuomenėmis siejančius ryšius. Raidės Z simbolizuoja išorines imperijos atžvilgiu politines struktūras. Priklausomai nuo metropolijos ir periferinių politinių visuomenių geografijos, imperijos gali būti tolydžios („continuous“) ir netolydžios („discontinuous“). Pirmajam tipui visų pirma priklauso žemyninės imperijos, antrajam – užjūrio. Žinoma, galimi ir mišrūs atvejai, kai dalis imperijos kontroliuojamų periferijų yra betarpiškoje metropolijos kaimynystėje, o kitos yra nutolusios, atskirtos kitų valstybių teritorijos sausumoje arba jūrų bei vandenynų (juos vaizduoja kairioji schema).

1 pav. *Imperijos struktūra*

Disponuojant imperijos apibrėžimu, kuris leidžia atskirti imperijų populiacijai priklausančius atvejus nuo jai nepriklausančių, galima pamėginti suformuluoti tam tikrus apibendrinimus. Visų pirma reikia pažymėti, kad labai varijuoja imperijų gyvavimo trukmė. Kai kuriais atvejais imperijos nepergyvena savo įkūrėjo. Pavyzdžiai gali būti Čin imperija Kinijoje (221–207 m. pr. Kr.) ir Tamerlano imperija Vidurinėje Azijoje (1365–1405). Dar trumpiau egzistavo Adolfo Hitlerio imperija. Tačiau kitais atvejais imperijos gali gyvuoti ilgus šimtmečius, ir tokiu atveju galima išskirti kelis kritinius jų raidos taškus, kuriuos M. Doyle vadina slenksčiais. Pirmasis jų – tai pats „imperijos slenkstis“, kurį tam tikras politinis darinys peržengia, kai tampa imperija. Imperijos neatsiranda iš nieko – jų pirmtakas yra tam tikras neimperinis politinis darinys, kuris pradeda ekspansiją ir tampa naujos imperijos metropolija. Jeigu šį procesą matuosime „imperiskumo“ kriterijais, kuriuos implikuoja A. Motylio apibrėžimas, tai tas slenkstis yra peržengiamas, kai vykdomi ekspansiją politinė visuomenė pajungia neformaliai arba formaliai kontrolei mažiausiai dvi kitas jai etniškai, religiškai ar kultūriškai „svetimas“ politines bendruomenes.

Daugelio naujų imperijų atsiradimui būdinga, kad jos pradžioje labai sparčiai plečiasi, per vieną dvi kartas pasiekdamos sienas, kurios vėliau nebesikeičia arba siaurėja. Šis ekspansijos etapas dažnai būna

susijęs su charizmatinio karvedžio ar valdovo veikla. Sprogstamąjį arba eksponentinį imperijos plėtimąsi paaiškina tai, kad imperija gali panaudoti savo tolesnei ekspansijai jau pajungtų periferijų išteklius. Tačiau kuo labiau imperija plečiasi, tuo labiau didėja ir pajungtų teritorijų kontrolės kaina. A. Motylis atkreipia dėmesį, kad imperijos susiduria su ta pačia problema, kuri buvo ir XX amžiuje atsiradusių totalitarinių valstybių „Achilo kulnas“. Mėginimas kontroliuoti visą visuomenės gyvenimą iš vieno centro perkrauna tą centrą informacija, kurios jis nėra pajėgus adekvačiai įvertinti ir apdoroti, todėl jo priimamų sprendimų kokybė tolydžio blogėja, kas didina klaidingų karinių bei politinių sprendimų tikimybę⁵². Ikimoderniaisiais laikais situaciją komplikuoja ir kartu su teritorija didėjančios komunikacijos problemos. Dėl ilgo laiko, kurio reikėdavo žinioms perduoti iš periferijos į centrą, iš centro buvo neįmanoma spręsti periferijos reikalų (visų pirma karinių), reikalaujančių greitos reakcijos. Tačiau valdžios delegavimas tolimoje periferijoje veikiantiems imperijos pareigūnams leidžia jiems ilgainiui konsoliduoti savo valdžią, ieškant atramos vietinėje politinėje visuomenėje, netgi tapti faktiškai nepriklausomiems. Mėginimas atkurti buvusią padėtį reiškia vidaus karą, kuris gali baigtis imperijos suirimu.

Kitaip nei A. Motylis, M. Doyle'as šių problemų nelaiko neišsprendžiamomis. Jis išskiria imperijų raidoje vadinamąjį „Augusto slenkstį“. Senovės Roma, kaip klasikinė imperija, su šiuo slenkščiu susidūrė, kai po Viduržemio jūros šalių užkariavimo išryškėjo jos, kaip miesto valstybės (polio), politinės struktūros ir naujų sąlygų bei problemų neatitikimas. Šis neatitikimas I amžiuje pr. Kr. sukėlė vidaus krizę – pilietinius karus, kurie vos nesugriovė ką tik sukurtos imperijos. Šį slenkstį pavyksta įveikti toli gražu ne visoms imperijoms, todėl kai kurių iš jų istorija yra tokia trumpa. Romoje ši problema buvo sėkmingai išspręsta pilietinio karo nugalėtojo Augusto Oktaviano valdymo laikais. Augusto reformos ne tik užtikrino Romos imperijos tvatumą, bet ir leido jai pratęsti išorinę ekspansiją.

Problemos, kurias sprendė Romos imperija, bei veiksniai, nubrėžę tos ekspansijos ribas, yra universalūs – su jais plėsdamosi susidūrė ir kitos imperijos. M. Doyle'as pabrėžia, kad imperijų iškilimo ir nuosmukio neįmanoma paaiškinti, analizuojant tik metropolinėse visuomenėse vykstančius procesus. Toks imperijų ir imperializmo aiškinimas būdingas klasikinėms imperializmo teorijoms, kurios imperijų iškilimą ir ekspansiją aiškina kaip būdą, kuriuo metropolinės visuomenės sprendžia tam tikrus vidinius savo konfliktus ir kitokias problemas. Šią imperijų ir imperializmo aiškinimo kryptį reprezentuoja ne tik pirmiau pristatyta marksistinė lenininė imperializmo teorija, bet ir jai oponuojanti Josepho A. Schumpeterio teorija, kuri teigia, kad XIX amžiaus–XX amžiaus pradžios Europos didžiųjų valstybių imperializmas neplaukė iš kapitalizmo prigimties (ją apibrėžias laisvosios konkurencijos principas), bet buvo ikikapitalistinės epochos atavizmas. To atavizmo subjektas ar nešėjas buvo šiose valstybėse iš ikikapitalistinės epochos išlikęs aristokratinis elitas, monopolizavęs karo tarnybą ir kai kurias prestižines tarnybas valstybės aparate (visų pirma diplomatijoje) ir todėl išlaikęs neproporcingai didelę įtaką šių valstybių politikai⁵³.

Tokių metrocentrinių imperijų ir imperializmo aiškinimų alternatyva yra pericentrinės teorijos, kurios svarbiausia imperijų ekspansijos priežastimi laiko procesus, vykstančius pačiose periferinėse visuomenėse. Tie procesai gali būti endogeniški arba sukelti kultūrinių ar prekybinių kontaktų su kitomis visuomenėmis. Imperija pradeda formotis, kai vidaus problemų turinčios politinės visuomenės pačios įvelia kitas visuomenes į savo vidaus reikalus. Tai gali būti pralaiminčių vidaus politines kovas politinių jėgų mėginimai gauti gretimos valstybės paramą; pabėgėlių srautai, kurie plūsta į gretimą metropolinę valstybę, sukeldami jai ekonominių, kultūrinių ir kitokių problemų; nusikaltėlių, banditų, piratų ir kitokių smurtautojų aktyvumas pasienyje su kita, žlugusia ar nusilpusia valstybe, keliantis pavojų savų pavaldinių saugumui. Net pati to nenorėdama, viena valstybė tokiu atveju yra priversta įsikišti ir „padaryti tvarką“ tokiose teritorijose,

kuriose dar nėra arba nebėra agentūrų, pajėgiančių įgyvendinti teisėto prievartos panaudojimo monopolį.

Klasikinis pericentrinės imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigos pavyzdys yra garsusis Ronaldo Robinsono ir Johno Gallagherio XIX amžiaus Didžiosios Britanijos imperializmo aiškinimas, kuriame teigiama, kad daugelį savo valdų Didžioji Britanija įgijo netyčia⁵⁴. Liberalizmo filosofija besivadovaujancio šios šalies politinio elito vykdomos užsienio politikos tikslas buvo ne kurti imperiją, bet užtikrinti prekybos laisvę. Tačiau kai britų komersantai nukentėdavo nuo vietinių banditų ar valdovų, kurie konfiskuodavo jų prekes arba tiesiog nemokėdavo skolų, šalies vyriausybė negalėdavo atsispirti viešosios nuomonės spaudimui panaudoti savo laivyną ir kariuomenę skriaudikams nubauti. Netrukdamo paaiškėti, kad taiką, reikalingą laisvajai prekybai, neįmanoma palaikyti, kol nepajungti „neramūs“ ar „maištingi“ rajonai, iš kur puldinėdavo banditai ar piratai⁵⁵.

Tos kontrolės ribą dėl tų pačių priežasčių teko stumti vis toliau – kad nebeliktų „niekieno nekontroliuojamų“ teritorijų, kuriose galėtų rasti prieglobstį plėšikai, banditai ir kitos pavojingos laisvajai prekybai jėgos. Nesunku pastebėti, kad panašioje situacijoje yra ir šiuolaikinės Vakarų valstybės, ištraukusios į „karą su teroru“. Nors jos norėtų palikti atsilikusias ir smurtinių vidaus konfliktų krečiamas neišsivysčiusias šalis likimo valiai (nebent jose būtų didelių gamtos turtų), būna priverstos įsikišti į tų šalių vidaus reikalus žlugus jų valstybėms (nebelikus vyriausybių, pajėgių kontroliuoti savo teritorijas), nes tokios šalys tampa teroristų, kontrabandininkų, piratų ir kitokių nusikaltėlių veikimo bazėmis bei nelegalios migracijos šaltiniais.

Trečiąją imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigą M. Doyle'as vadina sistemine ir sieja su vadinamuoju „neorealizmu“ – teorine orientacija tarptautinių santykių teorijoje, kurios objektas yra tarptautinės sistemos, atsirandančios kartu su pirmosiomis valstybėmis⁵⁶. Valstybingumas yra socialinės tvarkos užtikrinimo būdas, kurį realistai tarptautinių santykių teorijoje kartu su garsiuoju britų socialiniu filosofu Thomasu Hobbes'u laiko „anarchijos“ antiteze. Valstybingumo

principas yra hierarchija, o anarchija reiškia visų lygybę. Veikėjas, įtrauktas į hierarchiją, mainais už savo elgesio kontrolės perdavimą kitam įgyja saugumą arba pagalbą jį užtikrinti pažadą. Anarchijos sąlygomis kiekvienas veikėjas gali pasikliauti tik savo jėgomis. Jis tuo saugesnis, kuo galingesnis. Kadangi visi nori būti saugūs, siekia įgyti kuo daugiau galios arba sužlugdyti tokį pat kitų siekį. Taip visuotinis saugumo kiekis atveda į „visų karą su visais“, kurį Th. Hobbes'as tapatino su anarchijos būseną⁵⁷. Lokalus problemas sprendimas yra „visuomeninė sutartis“, tačiau kad jį veiktų, reikalingas suverenas, pajėgus nubausti sutarties pažeidėjus. Tačiau globalaus tvarkos problemos sprendimo nėra – anarchija lieka tarptautinės sistemos tvarkos principas, kol ją sudaro daug suverenių nepriklausomų valstybių.

Apskritai paėmus, galima įsivaizduoti ir globalų socialinės tvarkos problemos sprendimą. Tai būtų tokia pasaulio politinė organizacija, kurioje tėra tik viena – globali valstybė. Jai geriausiai ir tiktų „Imperijos“ pavadinimas. Tačiau tokiu atveju nebeliktų ir pačios tarptautinės sistemos, kaip tarptautinių santykių teorijos objekto. Tarptautinei sistemai virsti visuotine imperija kliudo kultūriniai bei civilizaciniai skirtumai, kartu su valstybės teritorija didėjančios jos valdymo iš vieno centro sąnaudos bei kitos išcentrinės jėgos, kaip jas vaizduoja, pavyzdžiui, I. Wallersteinas savo pasaulio sistemos analizėje. Patys neorealistas svarbiausia tarptautinės sistemos likvidavimosi kliūtimi laiko joje veikiančią galios pusiausvyros mechanizmą, kurio esmė ta, kad silpnesnės valstybės jungiasi į sąjungą prieš stipriausią. Kai galios santykis pasikeičia, pakinta ir tarptautinių sąjungų konfiguracija – buvę priešininkai tampa sąjungininkais, o stiprėjanti valstybė juos praranda.

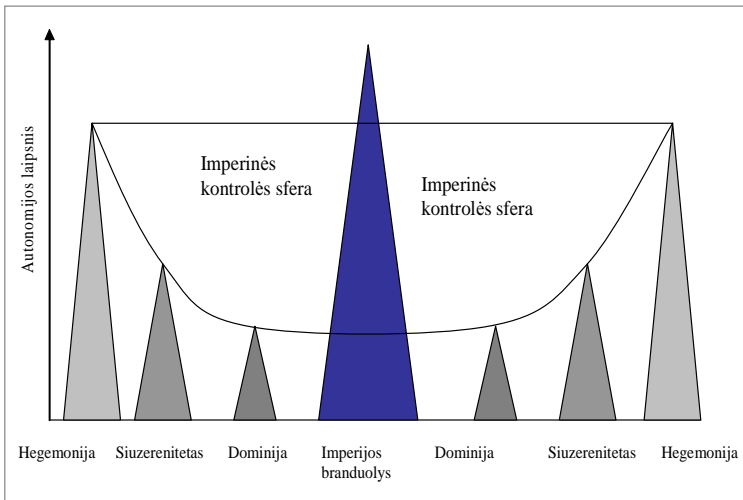
Vis dėlto kartkartėmis galios pusiausvyra tarptautinėje sistemoje sutrinka. Ją pažeidžia egzogeniniai jos atžvilgiu poveikiai arba „šokai“. Tai gali būti vidinių priežasčių sukeltas vienos iš sistemą sudarančių valstybių nusilpimas arba kolapsas, jos papildymas iš išorės nauju galingu nariu ir pan. Tokie išoriniai sukrėtimai ir sudaro sąlygas ekspansijai – kaimynės nusilpimu pasinaudoja stipresnės kaimynės, kad

perimtų į savo kontrolę jos išteklius. Tokia ekspansija yra imperinė, kai pajungiamos teritorijos yra kultūriškai skirtingos, o jų pajungimas susiduria su jų gyventojų ar didelės jų dalies pasipriešinimu. Imperinę ekspansiją valstybės vykdo vadovaudamosi savo pačių saugumo sustiprinimo interesais, nes anarchijos sąlygomis vienintelis saugumo laidas yra didesnė galia. Valstybė, nepasinaudojusi ekspansijos proga, rizikuoja, kad tokia proga pasinaudos kita valstybė, o ji pati irgi taps ekspansijos auka. Taigi imperinei vienos valstybės ekspansijai ribas nubrėžia tik tokia pat kitų imperinių valstybių ekspansija.

Valstybė, kuri su tokia kliūtimi savo ekspansijai nesusiduria, gali pajungti formaliai arba neformaliai imperinei kontrolei visą regioną, kontinentą ar subkontinentą. Susidūrusios su konkurentais, imperijos plečiasi mažiausio pasipriešinimo kryptimi. Nuo XVI–XVII amžiaus, išryškėjus Europos valstybių technologiniam pranašumui, jos ėmė plėstis užjūryje, taip „atsigriebdamos“ už tas siauras ribas, kurias Europos kontinente nubrėžė santykinė jų galios pusiausvyra. Vienoms Europos valstybėms (Portugalijai ir Ispanijai) išplėtus savo galios bazę užjūrio kolonijų sąskaita, kitoms teliko pasekti jų pavyzdžiui. Taip netrukus visas pasaulis buvo pasidalytas Europos valstybių. M. Doyle’as teigia, kad bipolėje tarptautinėje sistemoje dominuojančios joje valstybės teikia pirmenybę neformaliai jų įtakos zonai priklausančių valstybių kontrolei, o multipolė jos struktūra skatina galios centrus nubrėžti ir formalias jų įtakos sferų ribas, t. y. kurti formalias imperijas.⁵⁸

M. Doyle’o siūloma trinarė hegemonijos, neformalios imperijos ir formalios imperijos perskyra nėra vienintelė. Su neorealizmu tarptautinių santykių teorijoje konkuruojančios vadinamosios „Anglijos mokyklos (*English School*)“ atstovai kritikuoja „anarchijos“ ir „hierarchijos“, kaip dviejų diametraliai priešingų tarptautinės sistemos tvarkos principų supriešinimą, teigdami, kad pačioje anarchijoje gali būti hierarchija, kuri kyla iš ją sudarančių valstybių galios skirtumų, ir pabrėždama tarptautinės teisės reikšmę valstybių santykių reguliavimui. Pavaldumas teisės normoms daro individus visuomenės nariais. Pačių valstybių pavaldumas tarptautinės teisės normoms daro jas tarp-

tautinės visuomenės nariais, kuriems priklauso ir gausėjančios tarptautinės organizacijos. Tiesa, tarptautinė teisė tuo ir skiriasi nuo įstatymų, veikiančių valstybės viduje, kad nėra teisėsaugos pareigūnų, įgaliotų užtikrinti jų paisymą. Jeigu privatus asmuo su kitu asmeniu sudaro sutartį, o vėliau jos nebesilaiko, tai pastarasis gali kreiptis į teismą. Jo nuosprendžiai yra privalomi. Taip nėra tais atvejais, kai viena valstybė bylinėjasi su kita tarptautiniame teisme. Tačiau panašiai kaip negalintis pasinaudoti teismo paslaugomis privatus asmuo gali ieškoti „patrono“, kad šis apgintų jo interesus, tokių patronų ieško ir silpnesnės valstybės. Tarptautinė sistema primena dangaus kūnų sistemas, kurias sudaro skirtingos masės kūnai, į savo traukos laukus įtraukiantys palydovus („satelitus“), kurie patys gali turėti savo palydovų ir t. t. Net ir tais savo egzistavimo tarpsniais, kai tarptautinė sistema neturi vieno tokio „centrinio“ kūno, pretenduojančio atlikti globalaus tvarkdario ar policininko funkcijas, tokius tvarkdarius gali turėti atskiri regionai. Tokie tvarkdariai nėra nešališki – jiems pirmiausia rūpi savo interesai, tačiau jų veiksmai vis dėlto užtikrina tam tikrą teisinę tvarką.

2 pav. Imperijų tarptautinė struktūra

Kitaip sakant, net jeigu tarptautinė sistema kaip visuma ir yra anarchiška (bent jau šiuolaikinio tarptautinės sistemos būvio „Anglijos mokyklos“ teoretikai tokiu nelaiko), ją sudarantys vienetai gali sudaryti hierarchijas, kurių viršūnė (arba, jeigu naudosime „planetinį modelį“ – traukos centras) yra galingiausia regiono ar žemyno valstybė, užtikrinanti jame tam tikro tarptautinio teisinio režimo veikimą, o pagrindas – jos politinės įtakos zonoje esančios silpnesnės valstybės, kurios formaliai yra nepriklausomos ar netgi neutralios. Formalus tokių „palydovų“ inkorporavimas į centrinio darinio kūną – tai tik ribinis įtakos, kurią viena politinė visuomenė gali turėti kitoms politinėms visuomenėms, atvejis. Galimi ir silpnesni tokios įtakos atvejai – dominija (angl. *dominion*), siuzerenitetas, hegemonija, kuriuos skiria žymus „Anglijos mokyklos“ atstovas Adamas Watsonas⁵⁹. Panaudodami šią perskyrą, Barry Buzanas ir Richardas Little’as siūlo imperijų „tarptautinės struktūros“ schemą, kurioje skiriamas imperijos branduolys, dominija (politinės visuomenės, neturinčios teisės vykdyti užsienio politiką ir turinčios ribotą autonomiją), siuzereniteto sfera (politinės visuomenės, turinčios teisę vykdyti užsienio politiką, bet perdavusios tą teisę siuzerenui, ir turinčios palyginti plačią vidaus autonomiją); hegemonijos sfera, sudaryta iš nominaliai nepriklausomų valstybių, kurių savarankiškumas vykdant užsienio politiką yra suvaržytas (2 pav.)⁶⁰. Kitaip nei M. Doyle’as, B. Buzanas ir R. Little’as hegemoniją laiko imperinės kontrolės atmaina ir plačiau supranta pačią hegemoniją.

Svarbu pažymėti, kad ribos tarp metropolijos ir periferijos, tarp imperijos branduolio ir jos dominavimo, siuzereniteto, hegemonijos sričių yra paslankios. Periferinė politinė visuomenė, įtraukta į formalios imperijos sudėtį, ilgainiui gali susiliesti su metropolijos visuomene. Greičiausiai tokie procesai vyksta elito lygmeniu, tačiau ilgainiui gali išnykti ir „apačių“ kultūrinis atskirumas. Klasikinis atvejis ir pavyzdys vėlgi yra Romos provincijų romanizacija. Praėjus tik šimtmečiui nuo Ispanijos užkariavimo, Romos senate jau posėdžiavo iš Ispanijos kilę senatoriai, o dar 50 metų – iš Ispanijos

kilęs imperatorius. II amžiuje Romos soste jau įsitvirtino išeivių iš Ilirijos Severų dinastija. 212 m. imperatorius Karakala paskelbė ediktą, visiems laisviesiems Romos imperijos gyventojams suteikiantį Romos piliečio teises.

Suteikdamas šiai Romos imperijos raidai bendrinę prasmę, M. Doyle'as imperijų raidoje išskiria „Karakalos slenkstį“, kuri peržengusios imperijos nustoja būti imperijomis griežta ir tikslia to žodžio prasme, o pasidaro tiesiog didvalstybės. „Nuo šio momento imperija nebeegzistuoja, ir daugelis tautų tapo viena tauta. Romos atveju jos buvo asimiliuotos bendro despotizmo, bet išliekantis ir intriguojantis tarptautinio imperijos viešpatavimo, kuris šiaip jau yra atgrasus, moralinis patrauklumas yra galimybė visiems būti asimiliuotiems bendroje laisvėje.“⁶¹ Grįžtant prie pirmo skirsnio pradžioje pateikto prancūzų tautos formavimosi pavyzdžio galima netgi klausti, ar kartais visos didžiosios valstybės (gal išskyrus tas, kurios susikūrė baltųjų Naujaisiais laikais kolonizuotose teritorijose), neatsirado iš imperijų, peržengusių „Karakalos slenkstį“? Viduramžių burgundai ir bretonai, jau nekalbant apie Liudviko XIV užkariautos Lotaringijos ir Elzaso gyventojus, savęs toli gražu nelaikė vienos ir tos pačios tautos nariais. Ikimoderniaisiais laikais visos arba beveik visos didvalstybės buvo imperijos, o didelės tautos, kurios vėliau tapo nacionalinių valstybių pagrindu, buvo sukurtos imperinės valstybinės vienybės pagrindu: tais atvejais, kai asimiliaciniai procesai imperijose vyko sėkmingai arba istorija davė pakankamai daug laiko juos užbaigti. Tada būtent didelių politinių visuomenių (tautų) sukūrimą turėtume laikyti istorine imperijų ir imperializmo misija.

M. Doyle'as mano, kad trys aptartos imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigos nėra nesuderinamos – jų sintezę jis laiko savo teorijos tikslu. Nors sąlygas imperijoms susikurti sudaro pusiausvyros tarptautinėje sistemoje sutrikimai, neišanalizavus procesų, vykstančių atskirų jos narių viduje, neįmanoma paaiškinti, kodėl tokiomis sąlygomis vienos politinės visuomenės pasinaudoja imperine ekspansija, o kitos ne; kodėl vienos politinės visuomenės, patekusios į tokios eks-

pansijos lauką, jai žūt būtinai priešinasi, o kitos pačios prašosi svetimoms globos. Į šią sintezę amerikiečių tyrinėtojas įtraukia dar vieną veiksnį, kuris, jo nuomone, yra ignoruojamas visose trijose imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigose. Tai yra jo taip vadinamos „transnacionalinės jėgos“, kurios kyla iš metropolinių visuomenių ir kurios kitas visuomenes įtraukia į savo įtakos sferą ir parengia politiniam pajungimui. Europos imperinės užjūrio ekspansijos atveju toms jėgoms visų pirma atstovavo privačios naudos sau ieškantys komersantai, dėl kurių aktyvumo periferinės visuomenės buvo įtrauktos į prekybos mainus su būsimosiomis metropolijomis. Naujos prekės pažeidė tose periferinėse visuomenėse nusistovėjusius galios santykius, sukūrė naują elitą, tapusį europiečiams atrama bei įžiebė vidinius konfliktus, kurių išorinis poveikis skatino ar net vertė europiečius pajungti tas visuomenes ir politiškai. Tokių pat padarinių turėdavo ir krikščionių misionierių, besirūpinančių ne privačia pinigine nauda, bet vedamų „idealių“ motyvų, veikla.

M. Doyle'o nuomone, visuomenės, kurios yra tokių „transnacionalinių jėgų“ židiniai, dažniausiai peržengia „imperijos slenkstį“, tapdamos imperijų metropolijomis. Kita vertus, galima pateikti daug imperinės ekspansijos pavyzdžių, kai metropolijos visuomenėje keblu aptikti kokias nors civilizuojančias „transnacionalines jėgas“ naujų religinių ar politinių idėjų, naujų prekių pasiūlos ir pan. pavidalu. Ta ekspansija gali remtis brutalia karine jėga. Bene svarbiausi pavyzdžiai gali būti nomadų – stepių klajoklių – imperializmas ir jo sukurti valstybiniai dariniai – tokie kaip Hunų imperija, Avarų kaganatas, Čingischano imperija bei Čingizidų valstybės, – kartu ir LDK kaimynė bei varžovė Aukso orda. Ar verta „imperijos“ sąvoką išplėsti taip, kad į ją tilptų ir šie valstybiniai dariniai, ir Romos imperija, ir Sovietų Sąjunga?

Įdomiai į šį klausimą atsako žymus šiuolaikinis amerikiečių stepių klajoklių istorijos specialistas Thomas J. Barfieldas. Jis siūlo skirti „pirmines“ ir „šešėlines“ imperijas⁶². Pirminės imperijos – tai modernųjų didvalstybių pirmtakės, nes būtent imperijos sukūrė kultūriškai

homogeniškas gyventojų mases, kurių pagrindu ir galėjo susikurti šiuolaikinės tautinės didvalstybės. Be to, būtent pirminės imperijos išrado ir išstobulino tas biurokratinės valdymo technikas, be kurių neįmanoma bent paviršutiniškai kontroliuoti didelių gyventojų masių plačiose teritorijose. „Pirminėms“ imperijoms Th. J. Barfieldas priskiria Asiriją, Achemenidų Persiją, Romą, Kiniją, Ispanijos, Osmanų imperijas bei (su išlyga, kad ispanų invazija nutraukė jų formavimąsi) Inkų ir Atekų imperijas. Pirminės imperijos išsiskiria šiais bruožais:

- 1) Jos yra tinkamai organizuotos suvaldyti ir administruoti ekonominę, politinę, religinę ar etninę įvairovę. Tas organizacijos „tinkamumas“ pasireiškia jų tvarumu – imperija nežlunga kartu su savo įkūrėju ar ją įkūrusia dinastija. Jos elitas sugeba asimiliuoti užkariautų tautų atstovus; netgi pasikeitus elito personalinei sudėčiai, išlieka valstybės struktūrų tęstinumas. Tokioms imperijoms būdingos praktikos yra ištisų gyventojų grupių perkėlimas iš vienos imperijos vietos į kitą (deportacijos), pakraščių kolonizacija ir pan.
- 2) Imperijos sukuria transporto sistemas, užtikrinančias karinį ir ekonominį centro (metropolijos) ryšį su periferija. Klasikiniai pavyzdžiai yra senovės persų, romėnų, inkų sausumos kelių sistemos ir kanalai Kinijoje.
- 3) Imperijos turi sudėtingas komunikacijos sistemas, suteikiančias galimybę tiesiai iš centro administruoti pavaldžius rajonus. Tai visų pirma reguliariai veikianti valstybinio pašto sistema, kokią turėjo jau senovės persai, archyvai, kanceliarijos, *lingua franca*, pastangos standartizuoti matų sistemą.
- 4) Teritorinės ekspansijos politika ir (pasibaigus ekspansijos fazei) palyginti stabilios sienos. Vienomis kryptimis sienos („limes“) stabilizaciją lemia susidūrimas su kitomis imperijomis ar stipriomis didvalstybėmis, kitomis – tam tikros ekologinės ribos (kalnų, stepių ir pan.) pasiekimas. Teritorinė ekspansija gali būti sustabdyta ir „didžiosios strategijos“ sumetimais⁶³.

5) Tam tikra imperinė idėja ar projektas, ilgainiui tampantis lokalius skirtumus pranokstančiomis bendromis vertybėmis.

Pagaliau imperijos pranoksta kitus savo laiko ir vietos politinius darinius teritorija, gyventojų skaičiumi arba ir vienu, ir kitu atžvilgiu.

„Šešėlinės“ imperijos yra antriniai reiškiniai, atsirandančios kaip atsakymas į imperinių valstybių susiformavimą kaimynystėje arba ankstesniu laiku ir jas vienaip ar kitaip pamėgdžiojančios. Tokios imperijos neturi dalies arba net daugumos ką tik išvardytų bruožų. „Jos yra „šešėliai“, nes įgijo jų formą be viso jų turinio. Jos tam tikru būdu parazitavo didesnių sistemų atžvilgiu, nors išskirtinėmis sąlygomis galėjo transformuotis į tvarias pirmines imperijas (*self-sustaining primary empires*).“⁶⁴ Amerikiečių istorikas išskiria keturis šešėlinių imperijų tipus.

Pirma, „veidrodinės imperijos“. Šiam tipui visų pirma priklauso stepių klajoklių Eurazijos stepėse nuo III amžiaus pr. Kr. Kinijos pasienyje sukurtos imperijos. Jos buvo atsakymas į Kinijos imperijos susikūrimą ir egzistavo eksploatuodamos jos išteklius. Kai Kinijos imperija subyrėdavo, sugriūdavo ir stepių parazitas anapus Didžiosios kinų sienos. Tik viena iš daugelio šių veidrodinių imperijų transformavosi į tikrą arba pirminę imperiją. Tai buvo Čingischano įkurta Mongolų imperija.

Antra, prekybinės jūrų imperijos, kurių pavyzdžiai yra finikiečių miestų-valstybių tinklas ir Atėnų archė antikos laikais, Portugalija XVI–XVII amžiuje. Šiam tipui artimos ir viduramžių Venecija bei Genuja.

Trečia, „imperijos-maitvanagai“ („vulture empires“). Jos susikuria žlungančių imperijų pasienyje arba periferijoje, kai žlugusios imperijos pavaldiniai, klientai arba sąjungininkai palydovai pajungia sau dalį jos teritorijos (kartu ir buvusią metropolinę sritį). Paprastai perimamas ir žlugusios imperijos kultūrinis paveldas bei administracinė struktūra. Kaip pavyzdžius Th. J. Barfieldas nurodo Senovės Egiptą, valdomą iš Nubijos kilusių dinastijų, bei kelis Kinijos istorijos epizodus, kai imperijos vienybę atkurdavo ne kinų kilmės dinastijos.

Svarbiausia iš jų – paskutinioji (Čing) dinastija (1644–1912), kurios galios bazė buvo ligi tol kinų netiesiogiai valdyta Mandžiūrija.

Ketvirta, „nostalgijos imperijos“, kurios gyvena jau žlugusios imperijos prisiminimais, savindamosi jos tradicijas, simbolius, tačiau neturėdamos pirmiau išvardytų „tikrai“ imperijai būdingų bruožų. Kaip pavyzdžius Th. J. Barfieldas nurodo neturėjusią pastovios sostinės, transporto ir komunikacijų tinklo Karolingų imperiją bei politinius darinius Etiopijoje, kuriuos valdžiusios dinastijos pretenduodavo į „imperatorių“ titulą netgi tais šalies istorijos tarpsniais, kai etiopiškasis valstybingumas būdavo beišnykstaš.

3. Kodėl ir kokia imperija buvo LDK

Šioje vietoje lyginamųjų imperijų tyrimų apžvalgą galima baigti gal kiek paradoksalia ir netikėta išvada: matuodami Th. J. Barfieldo ir kai kurių kitų tyrinėtojų „imperijos“ ir „imperializmo“ sąvokomis XIV–XV amžiaus viduramžių Europoje egzistavusius politinius darinius aptinkame, kad taikyti šią sąvoką LDK turime netgi tvirtesnių pagrindų, negu tam politiniam dariniui, kuris pretendavo toks būti – Šventajai Romos imperijai. Jai tuo metu jau labai tiko garsusis Voltaire'o jai adresuotas posakis – kad ji nebuvo nei šventoji, nei Romos, nei imperija. Iš tikrųjų, visi arba beveik visi pirmiau aptarti imperijos apibrėžimai jai netinka, nes joje sunku išskirti periferiją ir metropoliją – nebent metropolija laikysime tam tikru metu joje valdančios dinastijos tėvonines žemes, kurios keitėsi kartu su pačiomis dinastijomis. Tai viena iš priežasčių, kodėl Šventoji Romos imperija neturėjo nuolatinės sostinės. Ji jos, tiesą sakant ir negalėjo turėti, nes pagal jos egzistavimą pamatuojančią „imperijos paveldėjimo“ teoriją sostinė (bent jau formaliai) turėjo būti Roma. Tačiau Romoje buvo popiežiaus rezidencija, o popiežius buvo ne tik aukščiausia krikščionių katalikų pasaulio dvasinė valdžia, bet ir siekusios būti nuo imperatoriaus nepriklausomas valstybės – Popiežiaus srities Italijoje su sostine Romoje valdovas. Šventoji Romos imperija neturėjo transpor-

to, komunikacijų sistemų ir kitų atributų, kuriuos Th. J. Barfieldas laiko būtinais „pirminėms imperijoms“.

Iš tikrųjų, Šventajai Romos imperijai kur kas labiau negu jos pirm-takei – Karolingų imperijai – tinka „nostalgijos imperijos“ pavadinimas. O Gedimino, Algirdo ir Vytauto laikų Lietuvos „nostalgijos imperija“ tikrai nepavadinsi. A. Bumblauskas, kuris yra vienas iš tų (nedaugelio) istorikų, kurie kėlė Lietuvos imperinio pobūdžio klausimą, teigia: „Vytauto laikų Lietuva labiausiai priartėjo prie valstybės, kurią galėtume pavadinti imperija.“⁶⁵ Reikia tik pridurti, kad to meto Lietuva „prie valstybės, kurią galėtume pavadinti imperija“, priartėjo kur kas arčiau, negu Šventoji Romos imperija jau buvo nutolusi, ir kad iš visų to meto Europos valstybių LDK prie imperijos buvo priartėjusi arčiausiai. Pamėginsiu paaiškinti, kodėl taip galima teigti.

1) Jau nuo Algirdo laikų ji tapo didžiausia Europos valstybė. Gal ne vien Lietuva XIV–XV amžiaus viduramžių Europoje nusipelnė „imperijos“ vardo, bet ar būtų teisinga „pagailėti“ jo pačiai didžiausiai?

2) LDK vykdė agresyvią ir ekspansyvią užsienio politiką, visomis kryptimis rengdama karo žygius ir plėsdamasi ten, kur tos plėtros nesustabdė pranašesnių varžovų jėgos. Kaip jau buvo pažymėta, taiki Lietuvos kunigaikščių ekspansija Rytuose yra nekritiškai lietuvių istorikų perimtas mitas. Net tais atvejais, kai nebuvo smurtinė, ta ekspansija buvo savanoriška ne daugiau kaip 1940 m. SSRS įvykdyta Lietuvos okupacija. Taikus, nesmurtinis prijungimo pobūdis nereiškia, kad jis yra neprievartinis – paklūstama, kai priešintis jėga yra beviltiška. Kaip tik taip paprastai ir būna imperinės ekspansijos atveju, kai didelė karinė galybė veržiasi į smulkių ir silpnų politinių darinių valdomą sritį. Sutriuškinus Makedoniją, romėnams neberekėjo šturmu vieną po kito imti graikų polių – graikai pasidavė mažiau „kultūringų“ romėnų „globon“, skatinami pažado negriauti senovės ir neįvedinėti naujovių. Tačiau tai nereiškia, kad graikų poliai prisijungė prie Romos imperijos savanoriškai ar buvo savanoriškai

sudarytos federacijos nariai. Apie tai byloja kai kuriuose graikų poiliuose kilę sukilimai ir po jų romėnų vykdytos represijos.

Esame įpratę laikyti Lietuvą „kryžiuočių“ ar „vokiečių“ agresijos auka, nes jos karas su Ordinu Vakaruose buvo gynybinis. Tačiau jeigu į Prūsiją ir Padauguvį nebūtų atsikraustę kryžiuočiai ir kalavijuočiai, Prūsijos ir dabartinės Latvijos ar Estijos žemės būtų tapusios tokiu pat LDK kunigaikščių ekspansijos ir aneksijos objektu, koks buvo Polocko, Vitebsko, Smolensko ir kitos rusų žemės. Iš tikrųjų, lietuviškasis Padauguvio nukariavimas XIII amžiaus pradžioje jau vyko, o vokiečiams baltų gentis, tapusias dabartinių latvių etniniu substratu, taip greitai ir palyginti lengvai pavyko pajungti todėl, kad jos krikštą ir paklusimą vokiečiams laikė mažesniu blogiu už nesibaigiančius lietuvių plėšiamuosius žygius. Sunkiau LDK kunigaikščiams tikriausiai būtų sekęsi įveikti karinguosius prūsus – jie tikriausiai lietuviams būtų priešinęsi taip pat nuožmiai, kaip žemaičiai gynėsi nuo vokiečių.

Kad tokie imperiniai siekiai LDK valdovams nebuvo svetimi, liudija Algirdo ir Kęstučio 1358 m. imperatoriui iškeltos Lietuvos krikšto sąlygos, kuriose prie Lietuvos reikalaujama prijungti visą Sambiją, Kuršą, Žiemgalą ir dalį Latgalos. Vakarinė LDK siena turėjo eiti nuo Mozūrijos Alnos upe iki Priegliaus, toliau Priegliaus upe iki Kuršių marių, nuo jų Baltijos pajūriu iki Dauguvos žiočių. Šiaurinė LDK siena turėjo eiti Dauguvos upe iki Aiviekstės upelio, toliau juo šiaurės rytų kryptimi iki Lubano ežero ir Rusijos⁶⁶. Kad tai nebuvo trumpas politinės fantazijos protrūkis, bet Gediminaičių galvose nuolatos buvusio jų valdų „mentalinio žemėlapi“ atskleidimas, liudija žinomas Vytauto 1413 m. derybų su kryžiuočiais Salyne prie Kauno epizodas, kai Vytautas pakartojo iš esmės tuos pačius reikalavimus, pavadindamas savo tėvonija beveik visas prūsų žemes iki dešiniojo Vyslos intako Osos⁶⁷.

3) LDK buvo daugiaetninė valstybė, kurioje viešpatujančio elito branduolį sudarė vieno iš etnosų – senovės lietuvių – diduomenė. Lietuvių gyvenamų žemių dalis, kurią galima apytikriai tapatinti su Aukštaitija (įskaitant ir vėliau suslavėjusį rytinį jos pakraštį) buvo šios

valstybės formavimosi židiny s išliko jos branduolys per visą jos egzistavimo istoriją. Nors išsiplėtus LDK teritorijai šios žemės liko jos pakraštyje, nė vienam jos valdovui nebuvo atėję į galvą padaryti jos sostine Minską, Polocką, KijeVą, Smolenską ar Lucką, nors kai kurios iš jų saugesnės už XIV amžiaus pabaigoje kryžiuočių dažnai puolamą etninę Lietuvą, o kitos – derlingesnės ir tankiau gyvenamos (Voluinė). Tik po Liublino unijos sudarymo „atsargine“ LDK sostine tapo arčiau Lenkijos esantis Gardinas, tačiau dar prieš tai Lenkija savo sostinę iš tolimos Krokuvos perkėlė į arčiau Lietuvos esančią Varšuvą. Trakų ir Vilniaus vaivadijų urėdai buvo patys garbingiausi, o juos užėmę didikai – pirmieji asmenys valstybėje. Vadindami „Lietuvos“ vardu visą LDK, amžininkai kartu suvokė ir kitą, siauresnę to vardo reikšmę – kaip jos „branduolio“ teritorijų pavadinimą. Jas galime tapatinti su LDK „metropolija“.

Riba tarp LDK metropolijos ir periferijos liko pakankamai ryški per visą LDK gyvavimo laikotarpį – metropolijai priklausė sritys, kuriose dominuojanti (ne vien tarp elito) religija buvo pagonybė, o vėliau – katalikybė. Išskirtinę šio regiono padėtį atspindi ir išreiškia po metropolijos krikšto įsigalėję draudimai statyti jame naujas stačiatikių bažnyčias, o stačiatikiams – užimti jame urėdus (vienintelė išimtis už asmeninius nuopelnus padaryta Konstantinui Ostrogiškiui). Tikyba nubrėžė ir pakankamai ryškią liniją tarp katalikiško metropolijos elito ir stačiatikiškų lokalių (sritinių) periferinių elitų, kurių skaičių nuo XVI amžiaus vidurio papildė ir protestantiškas Livonijos elitas. Tiksliai LDK metropolinės srities lokalizacija yra diskusijų objektas. Nenuostabu, kad Baltarusijos istorikai yra linkę nukelti jos rytinę ir vakarinę ribas kuo toliau į Rytus, ieškoti mindauginės Lietuvos branduolio Juodojoje Rusijoje.

Panaši tendencija būdinga Matvejaus K. Liubavskio darbams. Jis teigė, kad jau Mindaugo laikais „lietuvų kunigaikščiai savo valdžiai įvesti rusų visuomenėje galėjo pasisemti daugiau jėgų ir priemonių negu lietuvų visuomenėje“⁶⁸, o rašydamas apie povytautinę Lietuvą, jos metropolinei sričiai priskiria tuometinių (XX amžiaus pradžios)

carinės Rusijos Vilniaus, Gardino, Minsko, Mogiliovo gubernijų ir rytinės Kauno gubernijos dalies teritoriją. „Ši sritis užėmė dominuojančią padėtį lietuvių–rusų valstybėje. Ji buvo tankiausiai apgyvendinta ir turėjo daugiausia gyventojų. Čia buvo sukoncentruota daugiausiai didžiojo kunigaikščio dvarų, sutelkta daugiausia valdančiosios Lietuvos aukštuomenės – kunigaikščių Golšanskių, ponų Goštautų, Radvilų, Zaberezinskių ir kt. dvarų. Ši sritis skyrėsi nuo kitų savo valdymo ir teismo vidaus tvarka, papročiais, lietuviška teise.“⁶⁹ Šiam ginčui spręsti galima panaudoti C. Schmitto ekstremalistinę metodologiją: ribą tarp metropolinių ir periferinių LDK žemių apytikriai atskleidžia XV amžiaus ketvirtojo dešimtmečio vidaus karo LDK įvykiai: teritorijos, kurios po 1432 m. Ašmenos perversmo liko ištikimos Švitrigailai, su tam tikromis išlygomis gali būti priskirtos LDK periferijai, o tos, kurios iš karto parėmė Zigmantą I – metropolijai. Kartu reikia pažymėti (apie tai – kiek toliau), kad dėl sparčios periferinio elito integracijos į LDK valdantįjį elitą jau XVI amžiaus pradžioje metropolijos rytinė riba pasistūmėjo į Rytus, daugmaž sutapdama su K.Liubavskio brėžiamomis ribomis.

4) Žvelgdami į XIV–XV amžiaus LDK teritorinę struktūrą per šiuolaikiniuose lyginamuosiuose imperijų tyrimuose vartojamų sąvokų prizmę, galime jos sandaroje išskirti visus tipiškai imperijai būdingus struktūrinius elementus. Be metropolijos, ji turėjo savo periferiją ar periferijas, kurios ir vadinosi žodžio „periferija“ vertiniu į rusėnų kalbą – „ukrainomis“. LDK „ukraina“ buvo ne vien tos žemės, kurios ilgainiui tapo šalies, žinomos „Ukrainos“ vardu, teritorinis branduolys. LDK „ukrainiečiai“ buvo ir žemaičiai, nes Žemaitijoje egzistavo (XIV–XV amžiuje – visiškai neabejotinai) atskira „politinė visuomenė“, turinti savo valdžios elitą, savivaldą, sritinę savimonę, vietinę teisę. Bent jau tuo laikotarpiu, kai Žemaitijos seniūnai buvo Kęsgailos, „ukrainietiškas“ Žemaitijos, kaip LDK netiesioginiam valdymui pavaldžios periferinės politinės visuomenės (arba „dominijos“ – jeigu vartosime B. Buzano ir R. Little'o sąvokas), statusas nekelia abejonių. Atskirą politinę visuomenę galima aptikti ir to paties laikotarpio

Voluinėje. „Ypatingą padėtį užėmė gausūs Voluinės didžiūnai ir bajorai, į kurių interesus centro valdžia turėjo atsižvelgti. Čia buvo mažiausiai kišamasi skirstant žemėvaldą ir vietines pareigybes, išliko vietinių rusų kunigaikščių, Gediminaičių ir Alšėniškių valdos.“⁷⁰

Vietinėms politinėms visuomenėms XIV amžiuje buvo keblu konsoliduotis iš stepių nuolatos puldinėjamos Kijevo ir Podolės žemėse, tačiau dar XV amžiaus pradžioje toks atskiras vienetas išliko Smolensko žemė bei šiandieninės Baltarusijos teritorijoje tuo metu dar gausios Gediminaičių ir Riurikaičių valdomos kunigaikštystės, kurios ilgainiui iš teritorinės autonomijos vienetų transformavosi į stambiosios žemėvaldos vienetus⁷¹. Černigovo žemė ir Okos aukštupio kunigaikštysčių konglomeratas gali būti priskirtas jau LDK „neformalios imperijos“ arba siuzereniteto sferai. Vienas pagrindinių rūpesčių, kurį tuo metu kėlė šios smulkios kunigaikštystės Vilniaus imperiniam centrui, buvo nesibaigiančių vaidų dėl paveldėjimo teisės tarp Riurikovičių giminių atžalų narpliojimas. Nors šių ginčų baigtis labiausiai priklausė nuo Vilniaus valdovo ar jo vietininko Smolenske žodžio, teisiniu požiūriu Riurikovičių valdomos žemės buvo tėvoniškos, o ne LDK valdovo duoti lenai.

Kaip apskritai labai būdinga ikimodernųjų laikų imperijoms, Rytuose LDK iki XV amžiaus pabaigos aiškios sienos neturėjo – neformalios imperijos ar siuzereniteto sfera pamažu perėjo į hegemonijos sferą, kuriai įvairiais LDK istorijos laikotarpiais priklausė ne tik dalis Okos aukštupio kunigaikštysčių, bet ir Tverė, Riazanė, Pskovas, Naugardas, Moldova, Didžioji orda. Didžiausio išsiplėtimo LDK hegemonijos sfera pasiekė, žinoma, Vytauto laikais. „XV a. 3 deš. pabaigoje Vytautas pradėjo elgtis kaip savarankiškas didvalstybės vadovas. Vytauto įtakon pateko visa Rytų Europa. Siuzerenitetą pripažino Pskovas, Naugardas ir Riazanė, net Maskva atsidūrė jo protektorate (Vytautas tapo anūko, būsimo Baziliaus II globėju), Vytauto statytiniai buvo ir totorių chanai.“⁷²

5) Į svarbią LDK imperinio pobūdžio bylai spręsti aplinkybę atkreipia dėmesį S. C. Rowellas: LDK valdžia didelėse teritorijose

užtikrino taiką – „Pax Lituanica“, – atvėrusią tolimus prekybos kelius, kurie nebeveikia arba beveik nebeveikia politinės anarchijos sąlygomis. Šiuo atžvilgiu lietuvių vaidmuo Rytų Europoje lygintinas su tuo, kurį kadaise suvaidino romėnai su savo „Pax Romana“ ar netgi mongolai, kurių galybės laikais (antroje XIII amžiaus – pirmoje XIV amžiaus pusėje) pirkliai galėdavo saugiai keliauti iš Kinijos į Krymą per neaprėpiamas stepių zonos, besidriekiančios nuo Mongolijos iki Karpatų ir Juodosios jūros, platybes. Tuo pat metu lietuviai kontroliavo senąjį „kelią iš variagų pas graikus“, nuo kurio gyvybiškai priklausė Naugardo gerovė, ir dalį jo atšakos, Dauguvos upe vedančią į Rygą. „Panašiai kaip osmanai bizantiškoje Mažojoje Azijoje, totoriai Rusijoje ar kitos karinės bendruomenės, lietuviai leisdavo savo valdiniams ramiai gyventi mainais už karinę tarnybą ir laiku sumokamus mokesčius. Galima kalbėti apie *pax lituanica*, apsaugantį prekybos kelius tarp Baltijos ir totorių valdomos Juodosios jūros, tarp Vokietijos ir Rusios.“⁷³

Tiesa, nėra duomenų, kurie leistų teigti, kad LDK valstybingumas būtų turėjęs pagrindą atskiro ekonominio pasaulio, kurio ribos nubrėžtų tam tikras „natūralias“ teritorinės ekspansijos ribas, pavidalu. „Ekonominio pasaulio“ sąvoka čia vartojama F. Braudelio ir I. Wallersteino prasme, juo vadinant teritoriją, kurią sieja teritorinis darbo pasidalijimas ir interlokalūs prekybos mainai, kurių objektas yra ne vien prabangos (prestižinio vartojimo) prekės. „Ekonominio pasaulio“ susidarymą indikuoja tokio tipo prekybos ir finansų centrų veikimas, kokie viduramžių Europoje buvo Šampanės mugės, o vėliau – Briugės ir Antverpeno miestai. Per LDK teritoriją ėjo svarbūs tranzito prekybos keliai, tačiau prekybos ir finansų centrų, kurie galėtų lygintis su Naugardu, Krokva ar tik Ryga, joje nebuvo. Vilnius savo dydžiu XVI amžiuje aplenkė ir Rygą, ir Taliną, – tačiau būtent kaip politinis imperijos centras („imperial city“)⁷⁴, o ne kaip ekonominio pasaulio centras.

LDK ekspansijos ribas nubrėžė ne ekonominiai darbo pasidalijimo ir prekybos ryšių formuojami teritorijų tarpusavio traukos lau-

kai, bet tarptautinė politinė padėtis, kuri Rytų Europoje susidarė, kai XIII amžiaus viduryje tuometinės tarptautinės sistemos galios pusiausvyrą jos rytiniame pakraštyje suardė išorinės jėgos – mongolų-totorių invazija, sudariusi galios vakuumą Rytų Europoje. Tas galios vakuumas susidarė, mongolams sutriuškinus Galičo–Voluinės kunigaikštiją, kuri dar Mindaugo laikais dažniau pati puldavo Lietuvą, negu būdavo jos puolama, taip pat mongolams pajungus savo siuzerenitetui Vladimiro kunigaikščius. Aukso orda buvo dualistinė klajoklių ir sėslųjų imperija, kurioje klajoklių „raita metropolija“ pajungė ir ekonomiškai išnaudojo sėslią žemdirbių periferiją. Tokio tipo politinės struktūros iki pat naujųjų laikų dominavo Centrinėje Azijoje, Arabijos pusiasalyje ir daugelyje kitų Eurazijos sričių, kur stepių klajokliai ir dykumų beduinai imdavo duoklę iš oazių gyventojų už „apsaugą“ nuo kitų klajoklių ar beduinų genčių, tuo pačiu metu puldinėdami ir siekdami perimti savo „apsaugon“ kitų „saugomas“ teritorijas.

Čingischanas sugebėjo tas kovas nutraukti, nukreipdamas suvienytų stepių genčių karinę jėgą į išorinę ekspansiją. Tačiau po jo mirties mongolai-totoriai netruko įsitraukti į vidaus kovas, kurios iš pradžių išpliekisdavo tik Didžiojo chano sosto paveldėjimo krizių metu, o ilgainiui tapo nuolatine kelių Čingizidų imperinių valstybių tarpusavio santykių būkle. Kol Čingizidams dar pakako išteklių ne vien tarpusavio karams, bet ir išorinei ekspansijai, ji labiau kryo pietų ir pietvakarių, o ne vakarų ir šiaurės vakarų kryptimi. Vakarinės Rusijos teritorijos (dabartinės Baltarusijos teritorijoje), nutolusios nuo stepių ir miškastepių juostos, juos domino mažiau. Jos ir tapo LDK hegemonijos, vėliau neformalios imperijos sritimis, o ilgainiui buvo ir formaliai aneksuotos. Jas prisijungusi, nuo XIV amžiaus vidurio LDK jau galėjo mesti karinį iššūkį totoriams, pretenduodama būti kažkuo daugiau negu „šakalu, einančiu paskui mongolų tigrą“ (Edvardas Gudavičius)⁷⁵, ir ryjančiu tai, ko tas tigras nevaliojo ar nebenerėjo suėsti. Kai ką abu imperiniai plėšrūnai kurį laiką ėdė drauge – patekęs lietuvių valdžion Kijevas kurį laiką ir toliau mokėjo duoklę totoriams.

Savo sparčiausios teritorinės plėtros laikais (XIV amžiaus viduryje) LDK turi daugiausia „imperijos maitvanagio“ bruožų. Ji buvo maitvanagis Aukso ordos atžvilgiu, plėsdamasi jos sąskaita ir naudodamasi jos nusilpimu. Tokia ir buvo pirminė LDK „imperinė idėja“ – užvaldyti visas rusų žemes, perimant jų suzerenitetą iš totorių. „Lietuvos imperines pretenzijas aiškiausiai suformulavo Algirdas, pareiškęs, kad ‘savaime visa Rusia turėtų priklausyti lietuviams’.“⁷⁶ Ilgainiui lietuviai ėmė kištis ir į pačių totorių vidaus politiką, taip pradėdami traukti juos pačius į savo neformaliąją imperijos dalį. Toks kišimasis būdavo pačių mongolų visuomenėje vykstančių procesų sukeltas, kai viena iš kovojančių pusių (iš pradžių pralaiminti) ieškodavo politinio prieglobsčio, o vėliau ir pagalbos LDK, taip tapdama „lietuviška partija“.

Tokie pat vidinio skaidymosi ir fragmentacijos procesai, jau anksčiau vykę rusų žemėse, buvo kitas svarbus veiksnys, užtikrinęs lietuvių imperinės ekspansijos sėkmę. Būtent tie procesai ir sukuria optinę lietuvių „taikios ekspansijos“ iliuziją. Ta ekspansija buvo „taiki“ tik tiek, kad dėl vidinių krizių vietinėse rusiškose politinėse visuomenėse kartodavosi situacijos, kai viena iš kovojančių partijų (susipykusių dėl paveldėjimo teisių vietinių kunigaikščių), pralaimėjusi kviesdavo į pagalbą lietuvius ir ieškodavo su jais sąjungos, kuri tais laikais buvo sutvirtinama santuokos ryšiais. Tačiau be tokios „lietuviškos“ partijos, kuri galų gale laimėdavo, būdavo ir pralaiminti antilietuviška, apie kurią žinome mažiau, nes istoriją užrašo metraštininkai, kuriuos išlaiko nugalėtojai. Tačiau kartą „svetimuosius“ (šiuo atveju lietuvius) įpainiojus į vidaus reikalus, jų paprastai jau nebebūdavo įmanoma atsikratyti, ir taip lietuvių karinės politinės ekspansijos banga iš etniškai lietuviškos metropolijos slinko į rytus, pietryčius ir pietus. Pralaiminčiai anti-lietuviškai partijai, kurią buvus galime spėti remdamiesi teoriniais pagrindais – netgi tais atvejais, kai jos buvimas nėra šaltinių paliudytas, – lietuvių ekspansija toli gražu neatrodė nei taiki, nei išganinga.

Nors lietuviai, kaip žinoma, negriaudavo senovės ir neįvesdavo naujovių, jų valdžia tikrai negalėjo įsigalėti be labai skausmingų persona-

linių permainų vietiniams kunigaikščiams ir daliai diduomenės, kurių vietą užėmė ateiviai Gediminaičiai ir jų kariauninkai. Be to, pats patikimiausias būdas sugriauti senovę – tai įvesti permaitas pamažu. Tai, kad jų nebūdavo lietuvių valdymo pradžioje, nereiškė, kad jų neat-sirasdavo ir vėliau. Ne visi užkariautojai yra taip pat ir revoliucionie-riai. Kai dalinius rusų kunigaikščius pakeitė lietuviai, tai buvo dau-giau personalinio pobūdžio permaina. Tačiau Vytauto, panaikinusio senovinę dalinių kunigaikštysčių sistemą, reformos buvo radikaliai, matuojant ir tų laikų mastais. Po pakartotinio Smolensko užkariavi-mo 1404 m. „šalies vyriausybė perskirstė ir padidino bajorų žemė-valdą, suburdama ar net sukurdamą atsidavusių sau žmonių sluoks-nį“⁷⁷. Ir taikus lietuvių ekspansijos, ir konservatyvus (vietinės rusiškos „senovės“ atžvilgiu) jų valdymo pobūdis yra rusiškos istoriografijos mitas.

Rusėniškajame LDK pasienyje, iki pat XV amžiaus slinkusiam vis toliau į Rytus, vykusią vidaus kovą, „suminkštinusią“ tas visuome-nes iš vidaus ir parengusių jas lietuvių aneksijai, vaizdą pateikia gerai dokumentuota Naugardo vidaus politinių kovų istorija, kurioje mato-me tai sustiprėjančią, tai susilpnėjančią „lietuvišką“ partiją, kurią rem-dama LDK trumpesniems ar ilgesniems laiko tarpams pajungdavo Novgorodą savo hegemonijai, – netgi be karinių veiksmų, nukreiptų tiesiogiai prieš šį miestą. Žinoma, vidinių politinių krizių, padarančių šalį pažeidžiamą išorinei ekspansijai, kildavo ir Lietuvoje. Pavyzdys gali būti vidaus politinės kovos, kilusios po Mindaugo nužudymo ir Algirdo mirties. „Kai dinastija buvo vieninga, stipri būdavo ir Lietu-va.“⁷⁸ Lietuva nuo savo kaimynių skyrėsi tik tuo, kad tokios krizės buvo ne nuolatinė, taigi normali, bet išimtinė ar ekstremali būseną, kuri palyginti greitai būdavo įveikiama. Todėl Lietuva sėkmingiau puolė pati negu buvo puolama. Šią santykinai didesnę Lietuvos politi-nės visuomenės sanglaudą galima paaiškinti vėluojančia šalies socia-line ekonomine raida santykinio gyventojų pertekliaus sąlygomis, ku-ris tarnybą kunigaikščių kariaunose padarė optimaliu vertikalios mobilumo kanalu nerandantiems sau vietos jauniems vyrams.

Siekiant smulkiau išsiaiškinti, kokie ekonominiai ir socialiniai vidaus procesai lėmė lietuvių ekspansijos proveržį nuo XII amžiaus pabaigos, daugiausia turbūt galėtų padėti to meto Lietuvos visuomenės lyginimas su Skandinavijos vietinėmis visuomenėmis vikingų ekspansijos metu. Lietuviai ne be pagrindo vadinami „sausumos vikingsais“⁷⁹. Tačiau pastebime ir svarbų skirtumą: valstybių formavimąsi Skandinavijoje lydėjo vikingų išorinio aktyvumo sumažėjimas. Valsybės Skandinavijoje susidarė ne prieš, o po išorinės ekspansijos proveržio, ir jos nebuvo vikingų užvaldytų žemių (Pietų Italijos, Normandijos, Anglijos, Rusios) metropolijos. Jeigu tikėsime Tomu Baranausku, Lietuvoje įvykių eiga buvo atvirkščia⁸⁰. Klausimas, kada gi atsirado Lietuvos valstybė, lieka diskusijų objektas. Tačiau akivaizdu, kad Lietuvos karinė ekspansija savo viršūnę pasiekė praėjus daugiau negu šimtmečiui nuo centralizuotos valstybės susidarymo metropolijoje. Galima diskutuoti, kada Lietuva peržengė „imperijos slenkstį“ (Juodosios Rusios ir Polocko žemės buvo prisijungtos jau XIII amžiuje), tačiau Gedimino valdymo laikais ją be didesnių išlygų galima vadinti „imperija“. „Lietuva Gedimino laikais tapo politinės sistemos centru, apie kurią telkėsi ne tik Mindaugo laikais prijungtos Juodosios Rusios ir Polocko žemės, bet ir Lietuvos politinėje įtakoje buvę Haličas–Voluinė, Kijevas, Pskovas. Tai leido Lietuvai tapti didelių politinių kombinacijų dalyve ir vyraujančia regiono jėga – didvalstybe.“⁸¹

Vikingų žygius galima laikyti paskutiniu didžiojo tautų kraustymosi epizodu, kai migruodavo ištisos žemdirbių tautos, kurdamosi svetimuose kraštuose. O „ankstyvojoje Lietuvos istorijoje nematome nieko panašaus į tautų kraustymosi tipo karo žygius: jokia lietuvių grupė niekada nebandė įkurti savo kolonijos, nepriklausomos nuo metropolijos“⁸². Šiuo atžvilgiu LDK tipologiškai skiriasi nuo „barbarų karalysčių“, kurias buvusiose Romos žemėse įkūrė ostgotai, vestgotai, vandalai, langobardai. LDK ir barbarų karalystės bei vikingų svetur (ne Skandinavijoje) įkurtos valstybės panašios tuo, kad abiem atvejais mažiau civilizuoti ir karingi pagonys pajungia civilizuotesnę krikščionišką krašto gyventojų daugumą. Tačiau rusų kunigaikščiai

neturėjo iš samdinių lietuvių sudarytų kariaunų, kurias būtų galima lyginti su romėnų, o vėliau – Bizantijos imperatoriui tarnaujančiais germanų ir vikingų būriais, kuriems dažnai tekdavo savo šeimininkus ginti nuo kitų germanų ir vikingų. Į Rusios žemes lietuviai žygiavo savo kunigaikščių vadovaujami ir tik kaip jų kariauninkai, bet nesikėlė ištaisais kaimais.

Tiesa, žinių apie LDK kunigaikščių (pvz., Algirdo į Obolcų rajoną Vitebsko kunigaikštijoje) į rusiškų žemių gilumą atkeltus ištikus lietuvių kaimus yra⁸³. Tačiau tai buvo ne „tautų kraustymosi“ tipo migracija, bet tipiška imperinė deportacijų (priverstinio gyventojų perkėlimo iš vienos vietos į kitą) praktika, kurios dar ryškesnis pavyzdys buvo totorių ir karaimų apgyvendinimas etnografinėje Lietuvoje jau Vytauto laikais. Tokius rinktinius dalinius iš etniškai svetimų mažumų atstovų (plg. mameliukus ir janyčiarus), kokia LDK buvo iš „savų“ totorių sudaryta kavalerija, formuodavo ir Rytų imperijų valdovai, kad susikurtų jiems asmeniškai lojalią atsvarą prieš „savą“ diduomenę ir iš „saviškių“ sukomplektuotą kariuomenę. Tad nėra pakankamo pagrindo LDK prilyginti „barbarų karalystėms“, kuriomis gali būti laikomi ne tik jau minėtų germanų tautų buvusioje Romos imperijoje, bet ir vėliau vikingų svetur įkurtos valstybės. Viena jų buvo ir Kijevo Rusia Riuriko ir tiesioginių įpėdinių laikais. LDK buvo kitokio tipo valstybė – ji buvo imperija su metropolija ir periferija, o tai „barbarų karalystėms“ nėra būdinga. Prasidėjusi kaip „imperija maitvanagė“, LDK ilgainiui įgijo daug „pirminei imperijai“ būdingų bruožų, nors vis dėlto tokia netapo.

Valdantysis lietuvių elitas ne asimiliavo vietinį elitą, bet pats asimiliavosi, – kaip būdavo ne tik barbarų karalysčių, bet ir „maitvanagių imperijų“ atveju. Tačiau ši tendencija pasikeitė priešinga po Lietuvos krikšto, kai prasidėjo vietinių stačiatikių LDK imperinėje periferijoje polonizacija. Kartu, žinoma, lenkėjo ir ateiviai lietuviai (kaip ir tie, kurie liko metropolijoje), tačiau etninio lietuvių diduomenės savitumo nykimas netrukė iki pat Abiejų Tautų Respublikos pabaigos išlikti, o XVI amžiaus pirmojoje pusėje – pasiekti savo literatūriškai

išreikštų aukštumų – jos, kaip atskiros politinės tautos elito ir atskiro LDK valstybingumo nešėjos, savimonei. Panašiai kaip Romos valdanti elita (senatorių luoma) ilgainiui sudarė jau nebe lotynų kilmės giminės, bet romanizuoti provincialai, taip ir LDK valdančiajame elite didėjo asimiliuotų rusėniškos kilmės didikų (pvz., Chodkevičių, Sapiegu) lyginamasis svoris; tai jiems netrukdė save laikyti lenkiškai kalbančiais lietuviais.

Nei LDK transporto, nei komunikacijos (ryšių) sistema negali lygintis su klasikiniais tokių pirminių imperijų kaip Romos imperija ar Achemenidų Persija pavyzdžiais. Iš Vytauto laikų žinome apie pastotės (kas iki tam tikro laiko reiškė tą patį, ką ir paštas) prievolę, ir tikriausiai tam tikros žemės pajungimas LDK valdovo valdžiai visur reikšdavo ir pastotės, kaip tam tikros naujos prievolės (jeigu jos dar nebuvo), įvedimą. Bet kuriuo atveju imperinė valstybė be daugiau ar mažiau reguliariai veikiančios pašto sistemos neįsivaizduojama, ir verta paklausti, ar istorikai tikrai jau išsamiai ištyrė šiaip jau žinomą ir ribotą LDK ankstyvosios istorijos šaltinių bazę, ieškodami informacijos, kaip buvo organizuota ir veikė Lietuvos imperijos komunikacijų sistema.

Daugiau žinome apie centrinių valdžios įstaigų sistemą, nes išliko jos veikimo produktas – Lietuvos Metrika. Centrinės LDK valdžios įstaigos dėl po Vytauto mirties prasidėjusios LDK federalizacijos liko neišplėtos. Kaip pažymi Egidijus Banionis, „LDK, užimdama didžiulę teritoriją, iš esmės liko necentralizuota“⁸⁴. Tačiau, nors ir nebuvo labai išpūdinga, reikalinga imperijai „centrinė kanceliarija“ egzistavo ir sėkmingai veikė, vartodama kaip „kanceliaritą“ tą kalbą, kuria kalbėjo pigiausi tuometiniams LDK valdovams „žmogiškieji ištekliai“ – stačiatikių dvasininkai (spėju, kad lotyniškai rašiusių Gedimino raštininkų pranciškonų algos buvo dvigubai ar trigubai didesnės). „Svetimos“ ar net „mirusios“ kalbos vartojimas imperijai administruoti yra ne išskirtinis, o normalus LDK, kaip imperijos, bruožas: tokia praktika buvo būdinga ir daugeliui kitų senovinių imperijų, jau nekalbant apie visuotinę lotynų kalbos vartojimą viduramžių Europoje.

LDK, kaip imperija, anaipol nebuvo trumpalaikis valstybinis darinys. Savo amžiumi ji pranoko daug kur kas garsesnių imperijų, nepergyvenusių savo įkūrėjų. Tai rodo, kad ji spėjo peržengti „Augusto slenkstį“ – surasti tą valstybinės organizacijos formą, kuri užtikrina politinio darinio tvarumą. Chronologiškai šį slenkstį galima sieti su dviem dešimtmečiais po Vytauto mirties. Iki tol LDK buvo tiesiog Gediminaičių giminės tėvoninė valda, kurią kunigaikščiai valdė drauge, paklusdami energingiausio ir autoritetingiausio giminės atstovo (ar jų dueto), savo asmeninėje valdžioje turėjusio metropolijos žemes, valiai. Užtrukus vidiniam dinastijos konfliktui dėl sosto paveldėjimo ir pradėjus savarankiškai politiškai reikštis ponams, atsirado valstybės, kaip „viešos įstaigos“, ir lojalumo valstybei, besiskiriančio nuo lojalumo valdovo asmeniui ar netgi valdančiajai dinastijai, samprata. Nuo šios krizės iki pat Mykolo Glinskio maišto (1507–1508 m.) jokių vidinių konfliktų, keliančių valstybės žlugimo pavojų, nebuvo, o patį Glinskio maištą galima laikyti ekstremalia situacija, kuri parodė (C. Schmitto paaiškinta prasme), kad LDK priartėjo ir prie „Karakalos slenkščio“ – LDK metropolijos ir periferinių politinių visuomenių elita susiliejo į vieną elitą, nors „apačios“ liko padalytos etninių ir religinių skirtumų.

Pagrindinė povytautinės LDK raidos tendencija – jos transformacija iš patrimoninės imperijos į federacinę luominę monarchiją. Šis procesas iš esmės buvo baigtas jau Kazimiero, dosniai dalijusio privilegijas tiek visos LDK kilmingiesiems, tiek atskiroms jos sritims, laikais. „Ištisus Lietuvos valstybės mastu, prasidedant XVI a., susiklostė jaunos luominės struktūros žemių federacija su aiškia politinę hegemoniją turinčių trijų lietuviškųjų vaivadijų branduoliu. Valstybė nebuvo ištiesai centralizuota, tačiau ją vienijo susidariusi vieninga teritorinio valdymo pareigybių sistema.“⁸⁵ Tai buvo specifiškai būdingas LDK (ir lyginamojoje perspektyvoje netipiškas) problemų, susijusių su „Augusto slenkščio“ peržengimu, būdas. „Tipišku“ galima laikyti valdymo centralizaciją, kuriant stiprų biurokratinį centrinės valdžios

aparata. LDK jis liko rudimentinės būsenos, ir LDK taip ir netapo biurokratine imperija S. N. Eisenstadto prasme. Valstybės vienybę užtikrino periferinių politinių visuomenių valdančiojo elito integracija į metropolijos elitą per kultūrinę homogenizaciją lenkiško kultūrinio importo pagrindu. Šis procesas įvairiose imperijos vietose (priklausomai nuo geografinio nuotolio nuo vakarinės sienos) vyko nevienodu greičiu, o jam išibėgėjant, ėmė stiprėti ir kylančios kitos – Maskvos imperijos – spaudimas iš Rytų.

XV amžiaus pabaigos–XVI amžiaus pradžios karuose su Maskva LDK prarado iki trečdaliao savo teritorijos. Kaip parodė Michailas Kromas⁸⁶, Maskvos agresija buvo sėkminga tik tose tuomet vis dar rusėnų žemėse, kurios buvo palyginti silpnai integruotos į LDK politinį kūną, išsiskirdamos neformalios imperijos sritims ir imperinei periferijai būdingais bruožais. Smolensko diduomenė, apačių spaudžiama, galų gale atvėrė vartus Maskvos kariuomenei. Tačiau Vitebsko, Oršos, Kričevo, Polocko ir kitų labiau į Vakarus nuolusių miestų gyventojai įnirtingai priešinosi maskvėnams, o užkariauti sukildavo, siekdami grįžti į LDK sudėtį. Tik deportavusi vietinį elitą į Maskvos valstybės gilumą ir įkurdinusi iš ten atgabentus tarnybininkus jo vietoje, Maskva pajėgdavo užsitikrinti tokių teritorijų lojalumą. Tad šių žemių priklausomybė LDK buvo jau ne prievartinė, bet savanoriška. Vietiniai eliti (nors vis dar daugiausia buvo stačiatikiški) jau suvokė LDK kaip „savo“ valstybę, o save – kaip „lietuvius“. Taip Maskvos agresija sustojo ties riba, kuri dabar apytikriai sutampa su šalies, žinomos Baltarusijos vardu, rytine siena. Ten ji ir išliko daugiau negu du šimtus metų, kuriam laikui (1618–1667 m.) dar ir vėl pasistūmėdama į Rytus. Ši LDK rytinės sienos stabilizacija sudarė sąlygas baltarusių etnoso genezei. Sėkminga būsimųjų baltarusių žemių integracija į LDK metropoliją ir suteikia šiuolaikiniams baltarusiams svarų pagrindą laikyti LDK taip pat ir „savo“ valstybe. LDK paveldo „dalybų“ problema yra tipiška imperijų istorijos problema, savo kontūrais primenantį Romos ar Karolingų imperijų paveldo dalybų problemą. LDK imperinį pobūdį ir jos priartėjimą prie idealaus „pirminės imperijos“

tipo geriausiai parodo būtent jos gebėjimas kelti ainiams nostalgijos jausmus.

LDK praradus hegemonijos sferą, neformalią imperiją ir tas rytinio pakraščio sritis, kurios dėl nepakankamai toli pažengusios integracijos XV amžiaus pabaigoje vis dar galėjo būti kvalifikuojamos kaip jos imperinė periferija, didžioji likusios jos teritorijos dalis, apytikriai sutampanti su dabartinės Lietuvos ir Baltarusijos teritorija, transformosi į federacinę valstybę. Tiesa, pietinių „ukrainų“ integracija buvo pažengusi kur kas mažiau, ir jos iki jų atplėšimo nuo LDK ir prijungimo prie Lenkijos 1569 m. vis dar buvo ne metropolijos dalis, o imperiškai kontroliuojamos periferinės sritys. Stiprėjant Maskvos valstybės spaudimui, pati LDK pasinaudavo proga vykdyti ekspansiją tomis kryptimis, kai regioninės galios pusiausvyros sutrikimai sutapdavo laike su santykinai stabilia vidaus būkle.

LDK siekė įtakos Krymo ir Moldovos vidaus ir užsienio politikai. Didieji kunigaikščiai Jogailaičiai LDK išteklius mėgindavo panaudoti savo dinastiniais tikslais, konkuruodami dėl Rytų ir Vidurio Europos karalysčių sostų, nors LDK valdantysis elitas gana sėkmingai tokius mėginimus neutralizavo, savo ruožtu siekdamas išnaudoti bendrus su Lenkija ir kitomis šalimis valdovus LDK interesais, ir norėjo pasilikti sau paskutinį žodį tuos interesus artikuliuojant ir apibrėžiant. Paskutinis LDK imperinės ekspansijos epizodas buvo įsikišimas į Reformacijos destabilizuotos Livonijos vidaus reikalus, siekiant užbėgti už akių neišvengiamam Maskvos mėginimui pasinaudoti Livonijos dezintegracija savo pačios imperinės ekspansijos tikslais. 1561 m. lapkričio 28 d. sutartis su Livonija užfiksavo šio krašto pajungimą Lietuvos siuzerenitetui. „Įvyko tai, ką brėžė lietuvių kariaunos dar XIII amž. pradžioje, ką kartkartėmis prisimindavo Lietuvos diplomatija vėlesniais amžiais.“⁸⁷

Tačiau paskutinis Lietuvos imperijos triumfas kartu buvo ir LDK imperijos gulbės giesmė. Karą dėl Livonijos su Maskvos valstybe LDK pralaimėjo ir atsidūrė prieš dilemą: pripažinti šį pralaimėjimą ir prarasti ne tik naujai įgytas žemes, bet ir dalį savo pačios teritorijos,

arba ieškoti Lenkijos paramos ir sumokėti lenkų reikalaujamą kainą – „įgyvendinti“ nuo XIV amžiaus pabaigoje pasirašytus ir kelis kartus pakartotus, bet taip ir nepradėjusius veikti unijos aktus. Lietuvos ir Lenkijos santykių nuo Krėvos ir Liublino unijos istorija yra labai sudėtinga tema, į kurią šiame straipsnyje nėra nei laiko, nei galimybės gilintis⁸⁸. Autoriaus nuomone, iki 1569 m. Lietuva buvo atskira ir nepriklausoma valstybė. Nors kai kuriais laikotarpiais (pvz., Zigmano I ir Švitrigailos karo laikais) Lenkijos įtaka Lietuvos vidaus politikai sustiprėdavo, unijų aktų teiginiai apie Lietuvos „suliejimą“, „priešliejimą“ prie Lenkijos arba inkorporavimą liko tušti žodžiai, nes nebuvo jokių bendrų valstybės institucijų, o Lietuvos valdantysis elitas savarankiškai formavo ir vykdė tiek vidaus, tiek užsienio politiką. Bendras Lietuvos ir Lenkijos valstybingumas įgijo realų turinį tik 1569 m. sudarius Liublino uniją.

Svarstyti, ar Lietuva liko imperija ir po 1569 m. yra keblu, nes ji nustojo būti nepriklausoma valstybė – tapo jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės dalimi. Šios valstybės pobūdis ir atsiradimo aplinkybės – atskira ypatinga tema, kurios neįmanoma išgvildinti, neišskėlus Lenkijos, kaip imperijos, lenkų imperializmo (lietuviškoje istorinėje literatūroje dažniau vadinamas „hegemonizmu“⁸⁹ ir „ekspansionizmu“⁹⁰) bei jo santykių su lietuvių imperializmu problemos, kuri į šio straipsnio erdvę netelpa. Todėl apsiribosiu tik keletu pastabų.

Būtent labai savitu Lietuvos ir Lenkijos santykių pobūdžiu galima paaiškinti, kodėl imperijų tyrinėtojai komparatvistai Vakaruose dažniausiai vengia įtraukti vėlyvųjų viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų Lietuvą ir Lenkiją į nagrinėjamų atvejų skaičių. Viena vertus, į palaipsnio Lietuvos ir Lenkijos suartėjimo istoriją galima žiūrėti kaip į lenkų imperializmo istoriją, kuris lyginamajai imperiologijai yra įdomus tuo, kad parodo, jog imperinė ekspansija nebūtinai vyksta karinio užkariavimo būdu. Tokį požiūrį siūlo A. Motylis: „Istorija pateikia daug pavyzdžių, kaip dinastinės sąjungos tarp galingų ir silpnų monarchų užsibaigė silpnųjų karalysčių inkorporavimu imperijos sąlygomis. Lenkijos ir Lietuvos valstybės atsiradimas ir Habsburgų imperi-

jos iškilimas yra du tokie pavyzdžiai. Karalienės Jadvygos unija su didžiuoju kunigaikščiu Jogaila pastūmėjo Lietuvą slidžiu dinastinės unijos, inkorporacijos ir imperijos šlaitu („down the slippery slope“).⁹¹ Šioje perspektyvoje Lenkija iškyla kaip tokios ekspansijos subjektas, o Lietuva – kaip jos objektas. Tačiau tokiu atveju Lietuvos ir Lenkijos santykių istorijoje turėtume aptikti iš pradžių Lietuvos tapimo Lenkijos hegemonijos (M. Doyle'o prasme), paskui neformalios imperijos dalimi ir galiausiai imperijos periferija fazes. Taip Lietuvos ir Lenkijos santykių istoriją interpretuoti galbūt ir galima, tačiau tik su dideliais sunkumais.

Kaip jau buvo pabrėžta, Lietuva po unijos su Lenkija toliau vykdė savarankišką vidaus ir užsienio politiką – kartu ir imperinę. Tiesa, tuo pačiu metu vyko LDK valdančiojo elito polonizacija, tačiau keblu ši procesą įtraukti į imperinės ekspansijos sąvoką, nebent išskirtume „kultūrinį imperializmą“ kaip atskirą imperializmo formą. M. Doyle'o koncepcijoje metropolijos visuomenės sukurtos kultūros sklaida suprantama kaip „transnacionalinė“ jėga, kuri sudaro prielaidas ir nutiesia tiltus imperialistinei ekspansijai, bet nėra jos dalis, kadangi imperializmas joje suprantamas būtent kaip tarptautinės politikos reiškinys. Veikdama jau egzistuojančios (karine prievarta sukurtos) imperijos viduje, metropolijos kultūros sklaida veikia kaip ją integruojantis (artinantis prie „Karakalos slenksčio“) veiksnys. Praplėtę imperializmo sąvoką „kultūriniu imperializmu“, galėtume teigti, kad be „kietosios“ ar „šiurkščiosios“ (angl. *hard*) galios, kurią joms suteikia ekonominiai išteklių ir karinė jėga, imperijos turi dar ir „minkštąją“ ar „švelniąją“ galią, kurią joms suteikia patrauklios, gundančios, skleidžiančios „metropolinius“ kerus kultūros vertybės bei jų sostinėse kunkuliuojantis intensyvus kultūrinis, dvasinis gyvenimas, traukte traukiantis periferijų intelektualus.

Liublino unijos išvakarėse Lietuvos ponai buvo kur kas labiau sulenkėję negu LDK bajorija (šlėkta), tačiau būtent ponai buvo LDK nepriklausomybės gynėjai, o bajorija buvo unijos šalininkė. Kadangi būtent bajorija buvo tapati tuometinei Lietuvos politinei tautai,

neišvengsime išvados, kad Liublino unija buvo savanoriškas dviejų politinių tautų susivienijimas, kurio prigimtį geriau nusako Lietuvos ir Lenkijos federacijos arba konfederacijos, o ne Lenkijos imperijos sąvoka. Taip pat ir federacinės valstybės gali būti imperijos – šiuo atveju federacija yra metropolijos valstybinės santvarkos forma, o periferijai, neformaliai imperijai bei hegemonijos sferai priklauso bendromis jėgomis federacijos subjektų pajungtos ar kontroliuojamos politinės visuomenės. XVI amžiaus pabaigoje–XVII amžiuje tokios buvo Livonija, Rytų Prūsija, o svarbiausia – Ukraina. Būtent politinės problemos, kilusios dėl lenkų vykdomos Ukrainos kolonizacijos bei Abiejų Tautų Respublikos nesugebėjimas jas išspręsti, laiku transformuojantis į Trijų Tautų Respubliką, buvo karinės ir politinės XVII amžiaus vidurio katastrofos, po kurios ji ilgainiui tapo jau tik gretimų valstybių imperinės ekspansijos objektas, svarbiausioji priežastis.

Ukrainos problemos sprendimą sunkino ir ta „Antemurale Christianitatis“ (krikščionybės bastiono) idėjos interpretacija, kuri nuo XVII amžiaus pradžios įsiviešpatavo Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. Ta idėja buvo jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės imperinė idėja ar projektas, kuris turėjo įkūnyti periferijos ir metropolijos skirtumus pranokstančias bendras vertybes. Nugalėjus Kontrreformacijai, „krikščionybės“ buvo sutapatinta su katalikybe, ir taip interpretuojama imperijos idėja tapo ne jungiančiu skliautu, bet skiriančiu barjeru stačiatikiškos pietrytinės imperijos periferijos integracijai. Jeigu Reformacija LDK būtų pasibaigusi protestantizmo naudai, kitaip būtų galėjusi pakrypti ir Rytų Europos geopolitika, nes Abiejų Tautų Respublikai būtų reikėję atlaikyti tik Rusijos, o ne Rusijos ir XVII amžiaus protestantiškosios Šiaurės Europos imperijos – Švedijos – puolimą, kuri sąlygojo ne tik dviejų imperijų interesų konfliktas dėl Livonijos, bet ir katalikiškosios Vazų dinastijos atšakos pretenzijos į Švedijos sostą, kurių realizacija būtų reiškusi jėzuitų pasirodymą Skandinavijoje.

„Antemurale Christianitatis“ buvo jau jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės imperinė idėja arba projektas. Ar tokia idėja turėjo Gėdimainaičių ir Jogailaičių Lietuva? Būtent tokios idėjos stoka skatina

ir tuos istorikus, kurie teigia imperinį LDK pobūdį, daryti išlygas. „Tiesa, paprastai imperijomis laikome valstybes su koncentruota monarcho ar kitokia centrine valdžia, kuri sugeba primesti pavaldiems kraštams kalbą, religiją ar net gyvenimo būdą. Gedimino ir Algirdo Lietuvai šie bruožai nelabai būdingi. Priešingai, Gedimainaičiai, sėdę į prijungtų kunigaikštijų sostus, paprastai patys priimdavo stačiatikių tikėjimą ar net to krašto kalbą.“⁹² Jau minėjome istoriniuose dokumentuose paliudytas Gedimainaičių pretenzijas valdyti visas baltų genčių gyvenamas žemes. Tačiau net jeigu „panbaltiškas“ imperinis projektas kada nors egzistavo, XV amžiuje jis jau buvo užmirštas arba prisimenamas tik kaip „gryna istorija“. Apie tai galime spręsti iš to, kad Lietuvos valdžios elitas nerodė jokių pastangų pasinaudoti palankia situacija ir prisijungti Prūsijos žemes. Kai panašioje situacijoje Lietuva pajungė sau Livonijos žemes, šis paskutinis Lietuvos imperinės ekspansijos laimėjimas jau nebeturėjo nieko bendra su panbaltiškąja idėja. „Prie Lietuvos buvo prijungta ne Latvija, o būtent Livonija.“⁹³

Praktiškai veiksmingesnė buvo kita – visų rusų žemių pajungimo idėja, apie kurią liudija istoriniai dokumentai nuo Algirdo laikų. Į siuzerenitetą šioms žemėms tuo metu pretendavo Aukso orda bei nuo jos ats kylantys totorių politiniai dariniai, tad LDK valdovams atrodė, kad būtina sąlyga šiam tikslui pasiekti yra pajungti Lietuvos hegemonijai bent dalį totorių. Iš tikrųjų, sustiprėjus Lietuvos grėsmei, jų didžiausi varžovai Rusios žemėse – Maskvos kunigaikščiai – šaukdavo si būtent savo siuzerenų – totorių chanų pagalbos. Iš šios patirties Lietuvos valdovai ir pasidarė išvada, kad geriausias būdas pajungti Maskvą yra daryti įtaką jų siuzerenams – totoriams. Tokia idėja, kaip atrodo, ir buvo paremta su permaininga sėkme įgyvendinama Vytauto Rytų politikos „didžioji strategija“. Vytauto laikais netgi galėjo atrodyti, kad Rusios užvaldymo tikslas jau visai arti – Maskvos soste sėdint Vytauto vaikiaičiui (Baziliui II), belieka pajungti Lietuvos kontrolei totorių stepę, nes be to Šiaurės Rytų Rusios kontrolė negalinti būti nei ilgalaikė, nei stabili.

Visų rusų žemių pajungimas – tai tokio tipo imperinė idėja, kokios būna būdingos „imperijoms maitvanagiams“, kaip tam tikrai „šėšėlinių imperijų“ atmainai. Joms stinga „minkštosios“ galios, t. y. galios savo kultūra žavėti, užburėti, pakerėti, patraukti. Jų valdžios elitų užmojai nesiekia toliau pretenzijos būti teisėtais tam tikros anksčiau egzistavusios politinės (imperinės) arba civilizacinės tradicijos paveldėtojais. Paveldas, į kurį pretendavo Gediminaičiai, buvo Kijevo Rusios. Jeigu tą projektą būtų pavykę įgyvendinti, tai tas paveldas nebūtų buvęs padalytas tarp trijų Rytų slavų tautų, į kurias rusėnai suskilo dėl LDK imperinio projekto įgyvendinimo nesėkmės. Iš tikrųjų, baltarusių ir ukrainiečių etnosų išsiskyrimas iš rusėnų masės yra reikšmingiausias ilgalaikis LDK imperinės ekspansijos į Rytus padarinys. Tačiau to padarinio galėjo ir nebūti, jeigu Algirdui būtų pavykę sutriuškinti jo net tris kartus pulką ir du kartus sudegintą Maskvą, arba Vytautui – laimėti Vorsklos mūšį. Tuomet Maskva nebūtų gavusi galimybės pamėginti tapti „trečiaja Roma“, nes Vilnius būtų tapęs „antruoju Kijevu“. „Vakarų rusų žemių suvienijimas aplink Lietuvą iš esmės buvo sugriautos Kijevo epochos politinės vienybės atkūrimas, prarasto politinio centro atradimas. Skirtumas buvo tik tas, kad dėl istorinių aplinkybių tas centras dabar įsikūrė prie Vilijos upės, o ne prie Dniepro, kaip tai buvo IX amžiaus pabaigoje.“⁹⁴ Tačiau tas centras taip ir netaupo „antruoju Kijevu“, o liko Vilnius, nes Maskva taip ir nebuvo nukariauta. Dėl to Vilnius tapo ne rusėnų „Kijevo epochos politinės vienybės“ atkūrimo centru, bet lėmė jų išsiskaidymą į atskiras baltarusių ir ukrainiečių didžiarusių tautas.

Panašiai imperinio LDK projekto „sėkmės“ geopolitinius padarinius vaizduoja Naujosios Zelandijos istorikas Samuelis Adrianas M. Adsheadas: „Vorskla galėjo turėti padarinių (*may have made a difference*). Jeigu ji būtų pasibaigusi kitaip, Vytautas būtų galėjęs atsiskirti nuo savo pusbrolio Vladislavo Lenkijoje, nutraukti Krėvos uniją ir vėl suvienyti rusus aplink Vilnių arba Kijevą, o ne aplink Maskvą.“⁹⁵ Tačiau vargu ar galima sutikti su S. A. M. Adsheadu, kad Krėvos unijos likvidavimas buvo neišvengiamas pergalės prie Vorsklos padarinys.

„Antrojo Kijevo“ Rusia nebūtų buvusi panaši nei į faktinę ir mums geriausiai žinomą Moskovijos Rusią, nei į savo pirmtakę „pirmojo Kijevo“ bizantiškąją Rusią. Atsimesti nuo katalikybės ir pereiti į stačiatikybę Vytautui tiesiog „neapsimokėjo“ politiškai, nes tai būtų suteikę Vokiečių ordinui labai geidžiamą pagrindą toliau kariauti su Lietuva. Kas dar svarbiau, po metropolijos krikšto LDK imperinio projekto jau nebeišsėmė visų Rusios žemių užvaldymas. Jam jau tiko tai, ką S. N. Eisenstadtas rašo apie imperijas – jos „panaudodavo kai kurias platesnes, potencialiai universalias politines ir kultūrinės orientacijas, pranokstančias ribas to, kas būdavo būdinga kiekvienai imperijai sudarančiai daliai.“⁹⁶ Grigaliaus Camblako epizodas antroje Vytauto valdymo pusėje, kai didysis kunigaikštis ne tik rūpinosi įsteigti atskirą Lietuvos stačiatikių bažnytinę provinciją, bet ir sujungti ją bažnytinės unijos saitais su Romos katalikų bažnyčia, nebuvo atsitiktinis. Unija ir jos sėkmė buvo raktas valstybės vientisumui užtikrinti per visą LDK, o vėliau ir jungtinės Lenkijos ir Lietuvos egzistavimo laikotarpį.

Tuo metu susiklosčiusiomis sąlygomis priklausomybė stačiatikiams unitams lokalių rusėniškų elitų atstovams tebuvo tarpstotė pakeliui į katalikybę ir įsijungimą į bajoriškąją lietuvių tautą kaip lenkų makrotautos dalį⁹⁷. Tos Lenkijos ir Lietuvos valstybės sritys, kuriose bažnytinė unija šio savo vaidmens nesuvaidino, taip ir liko neintegruotos į jos politinį organizmą. Unijos galimybes atlikti šį vaidmenį visą laiką ribojo Maskvos parama unijai besipriešinančiai stačiatikių daliai. Unija netapo savitų „minkštosios galios“ išteklių šaltiniu. Tačiau jeigu LDK po visos Rusios politinio pajungimo pagaliau nebebūtų reikėję Lenkijos paramos ginantis nuo Maskvos, tai bažnytinės unijos vaidmuo būtų galėjęs būti ir kitoks. Stačiatikių ir Katalikų bažnyčios uniją, o potencialiai – ir dviejų kultūrinių tradicijų (bizantinės rusiškos ir vakarietiškos lotyniškos) sintezę galime laikyti LDK, kaip imperijos, idėja, kuri galėjo būti realizuota, jeigu LDK būtų pajungusi visas rusų žemes ir tokiu būdu likvidavusi jėgas, politiškai suinteresuotas stačiatikybės atskirumo išlaikymu.

Tarpukariu idėją apie Rytų ir Vakarų kultūrų sintezę, kaip Lietuvos istorinę misiją, plėtojo ir gynė Stasys Šalkauskis⁹⁸. Ir anais „Kauno Lietuvos“, ir dabartiniais „Vilniaus Lietuvos“ laikais ta idėja buvo ir yra utopiška ir politiškai žalinga⁹⁹. Tačiau ji atspindi istorines galimybes, kurios prieš daugiau 500 metų egzistavo kaip reali LDK transformacijos iš „imperijos maitvanagio“ į „pirminę imperiją“, kartu – galbūt ir į atskirą civilizaciją – perspektyva. Maždaug tiek pavėlavo gimti ir tie XX–XXI amžiaus lietuvių autoriai, kurie laikė ar laiko „Vakarų ir Rytų kultūrų sintezę“ ar tapimą „tiltu tarp Vakarų ir Rytų“ jų laikų (dabartinės) Lietuvos istorine misija.

PASTABOS IR NUORODOS

¹ B. Disraeli. Berlin Treaty. Speech in the House of Lords (18.07.1878) // Selected Speeches of the late Right Honourable the Earl Beaconsfield, ed. Th. E. Kebbel, vol. 2. London: Longmans, Green and Co, 1882. P. 201.

² Žr., pavyzdžiui, E. Gellner. Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma. Cambridge: Cambridge UP, 1998.

³ Žr. D. Lal. In Praise of Empires: Globalization and Order. New York: Palgrave, 2004.

⁴ S. C. Rowell. Lithuania Ascending: a Pagan Empire Within East-Central Europe, 1295–1345. Cambridge: Cambridge UP, 1994.

⁵ S. C. Rowell. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius: Baltos lankos, 2001.

⁶ A. Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005. P. 106.

⁷ Žr. G. Beresnevičius. Imperijos darymas. Lietuviškos ideologijos metmenys. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003. Žr. taip pat N. Putinaitė. Šiaurės Atėnų treminiai. Vilnius: Aidai, 2004.

⁸ Žr. Č. Laurinavičius, E. Motieka, N. Statkus. Baltijos valstybių geopolitikos broožai. XX amžius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005.

⁹ A. Belkin, Ph. E. Tetlock (eds.). Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1996; Žr. taip pat Z. Norkus. Kontrafaktiniai sąlyginiai teiginiai istoriografijoje // Problemos, 1998, t. 53, p. 43–60.

¹⁰ S. C. Rowell. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva, p. 101.

¹¹ Žr. V. I. Leninas. Imperializmas, kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. l-kla, 1952.

¹² R. Batūra. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą. Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenių. Vilnius: Mintis, 1975. P. 234.

¹³ Plg. D. Lieven. *Empire. The Russian Empire and Its Rivals*. New Haven: Yale UP, 2000. P. 8.

¹⁴ Žr. *Imperialismus* // O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck (Hrsg.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 3. Stuttgart: Klett-Cotta, 1982. S. 172.

¹⁵ Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis Testamentas. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998. P. 1416.

¹⁶ Žr. A. Demandt. *Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*. München: Verlag C. H. Beck, 1984. S. 71–89. Žr. taip pat „Reich“ // O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck (Hrsg.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 5. Stuttgart: Klett-Cotta, 1982. S. 423–508.

¹⁷ A. Bumbauskas. *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, p. 107.

¹⁸ „Karalius yra imperatorius savo karalystėje“ (lot.).

¹⁹ Žr. M. Jučas. Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid. – XIX a. pr.). Vilnius: Aidai, 2000. P. 236.

²⁰ Žr. D. Kuolys. *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992. P. 52–54. Žr. taip pat: E. Gudavičius. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjunga leidykla, 1999. P. 498. Mečislovas Jučas laiko Palemono legendą atsakomuoju Lietuvos publicistų smūgiu į Maskvos skeidžiamą Gėdimainaičių kilmės versiją. Žr. M. Jučas. *Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid. – XIX a. pr.)*, p. 241.

²¹ G. Beresnevičius. *Palemono legendos periferinis turinys. Religinė istorinė studija*. Vilnius: Sapnų sala, 2003. P. 81–82.

²² Žr., pavyzdžiui, T. Barkawi, M. Laffey (eds.). *Democracy, Liberalism, and War: Rethinking the Democratic Peace Debate*. London: Lynne Rienner Publisher, 2001; M. F. Elman. *Paths to Peace: is Democracy the Answer?* Cambridge, Mass.: MIT Press, 1997.

²³ Pats Vytautas tikriausiai vis dėlto niekada nebuvo prie Juodosios jūros.

²⁴ Z. Ivinskis. *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*. Roma: Lietuvos Katalikų Mokslo Akademija, 1978. P. 6.

²⁵ S. C. Rowell. *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva*, p. 101.

²⁶ N. Tumėnienė. *Vincas Grybas. Gyvenimo ir kūrybos drama*. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2004. P. 65–66.

²⁷ Ten pat, p. 45.

²⁸ Žr. V. Pašuta. *Lietuvos valstybės susidarymas*. Vilnius: Mintis, 1971.

²⁹ Su teiginiu, kad imperijos ir imperializmas yra jau vien istorija, sutinka toli gražu ne visi. Daugybė analitikų (ir ne vien tik kairiosios pakraipos) teigia, kad imperijos ir imperializmas po 1991 m. niekur nedingo. Jų požiūriu, mes tiesiog

gyvename pasaulyje, kuriame (galbūt tik laikinai) liko tik viena imperija arba valstybė, pajėgi vykdyti imperialistinę politiką – Jungtinės Amerikos Valstijos (žr., pvz.: J. N. Pieterse, Jan Nederveen. *Globalization or Empire?* London: Routledge, 2004; N. Ferguson. *Colossus: The Price of America's Empire*. New York: Penguin, 2004; A. Bacevich. *American Empire: Realities and Consequences of US Diplomacy*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2002). Naujo peno tokiam situacijos vertinimui suteikė politiniai įvykiai pasaulyje po 2001 m. rugsėjo 11 d., o ypač – aplinkybės, kuriomis JAV pradėjo karą Sadamo Husseino režimui Irake nuversti. Kariaudamos vadinamąjį „karą su teroru“, JAV veikia ignoruodamos po Antrojo pasaulinio karo nusistovėjusį tarptautinį teisinį režimą. Tačiau šie naujausi tarptautinės politikos posūkiai lyginamiesiems imperijų ir imperializmo tyrimams suteikė papildomo aktualumo, netgi pavertė šiuolaikinės komparatyvistikos mada. Žr. taip pat: M. Beissinger. *Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse* // Z. Barany, R. Moser (eds.). *Ethnic Politics and Post-Communism: Theories and Practice*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005. P. 14–45.

³⁰ Žr.: C. M. Sinopoli. *The Archaeology of Empires* // *Annual Review of Anthropology*. 1994, vol. 23, p. 159–180; M. T. Larsen. *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1979; S. E. Alcock, T. N. D'Altroy, K. D. Morrison, C. M. Sinopoli (eds.). *Empires. Perspectives from Archaeology and History*. Cambridge: Cambridge UP, 2001; P. Garnsey, C. R. Whittaker. *Imperialism in the Ancient World*. Cambridge: Cambridge UP, 1978; M. Cox, T. Dunne, K. Booth (eds.). *Empires, Systems and States: Great Transformations in International Politics*. Cambridge: Cambridge UP, 2001. Žr. taip pat: *Российская империя в сравнительной перспективе*. Под ред. А. И. Миллера. Москва: Новое издательство, 2004; *Российская империя в зарубежной историографии*. Сост. П. Верт, П. С. Кабытов. Москва: Новое издательство, 2005; С. И. Каспэ. *Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика*. Москва: РОССПЭН, 2001.

³¹ Žr. M. Liverani (ed.). *Akkad: The First World Empire*. Padua: Sargon, 1993.

³² J. N. Postgate. *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*. Rome: Biblical Institute, 1974; B. Oded. *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1979.

³³ G. W. Conrad and A. A. Demarest. *Religion and Empire: The Dynamics of Aztec and Inca Expansionism*. Cambridge: Cambridge UP, 1984; A. A. Demarest, G. W. Conrad (eds.). *Ideology and Pre-Columbian Civilizations*. Santa Fe, NM: School Am. Res. Press, 1992; Th. C. Patterson. *The Inca Empire: The Formation and Disintegration of a Pre-Capitalist State*. New York: Berg, 1991.

³⁴ F. F. Berdan. *The Aztecs of Central Mexico: An Imperial Society*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1982.

³⁵ S. Blake. *The Patrimonial-Bureaucratic Empire of the Mughals* // *Journal of Asian Studies*. 1979, vol. 39, p. 77–94; J. F. Richards. *The Mughal Empire*. Cambridge: Cambridge UP, 1993.

³⁶ Th. Allsen. *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qun Mongke in*

China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259. Berkeley: Univ. of California Press, 1987.

³⁷ Tokia orientacija būdinga estų kilmės amerikiečių politologo Reino Taageperos darbams. Žr.: R. Taagepera. Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia // *International Studies Quarterly*. 1997, vol. 41, p. 475–504; jo paties: Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 b.c. to 600 a.d. // *Social Science History*. 1979, vol. 3, p. 115–138; jo paties: Size and Duration of Empires: Systematics of Size // *Social Science Research*. 1978, vol. 7, p. 108–127; jo paties: Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 3000 to 600 b.c. // *Social Science Research*. 1978, vol. 7, p. 180–196.

³⁸ Žr. S. N. Eisenstadt. The Political Systems of Empires. N.Y.: Transaction Publishers, 1993. P. 10. Pirmas knygos leidimas išėjo 1963 m.

³⁹ Ibidem, p. 11.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ S. N. Eisenstadt. Empires // *International Encyclopedia of Social Sciences*. Vol. 5. New York: Macmillan, 1968. P. 41.

⁴² Žr. visų pirma: I. Wallerstein. The Modern World-System. Vol. 1. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York: Academic Press, 1974. Žr. taip pat: D. Chirot, Thomas D. Hall. World-System Theory // *Annual Review of Sociology*. 1982, vol. 8, p. 81–106; Ch. Chase-Dunn, P. Grimes World-Systems Analysis // *Annual Review of Sociology*. 1995, vol. 21, p. 387–417; I. Wallerstein. The Essential Wallerstein. New York: The New York Press, 2000.

⁴³ Žr. M. Doyle. Empires. Ithaca and London: Cornell UP, 1986.

⁴⁴ Žr. A. J. Motyl. Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. New York: Columbia University Press, 1999; jo paties: Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires. New York: Columbia UP, 2001.

⁴⁵ Doyle M. Empires, p. 45.

⁴⁶ Žr.: C. Schmitt. The Concept of the Political. Translated and with an introduction by Georg Schwab. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1996. Pirmas knygos leidimas išėjo 1932 m.

⁴⁷ Ch. Tilly. “How Empires End” // K. Barkey, M. von Hagen (eds.). After Empire. Multiethnic Societies and Nation Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires. Boulder: Westview Press, 1997. P. 3.

⁴⁸ M. Beissinger. Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse, p. 17.

⁴⁹ Žr. J. Donnelly. Sovereign Inequalities and Hierarchy in Anarchy: American Power and International Society // *European Journal of International Relations*. 2006, vol. 12 (2), p. 141.

⁵⁰ A. Motyl Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires, p. 4.

⁵¹ Plg. ibidem, p. 16–19.

⁵² Žr. ibidem, p. 46–53. A. J. Motylis remiasi garsaus amerikiečių politologo

Karlo W. Deutscho pateikta totalitarinių režimų informacinių problemų analize, kuria jis pagrindė jų neišvengiamo nuosmukio prognozę. Žr. K. Deutsch. Cracks in the Monolith: Possibilities and Patterns of Disintegration in Totalitarian Systems // H. Eckstein, D. E. Apter (eds.). Comparative Politics: A Reader. New York: Free Press, 1963. P. 497–508.

⁵³ Žr. J. A. Schumpeter. Imperialism and Social Classes. New York: A. M. Kelley, 1951.

⁵⁴ J. Gallagher, R. E. Robinson. The Imperialism of Free Trade // Economic History Review, Second Series. 1953, vol. 6, p. 1–15; jų pačių: Africa and the Victorians. The Official Mind of Imperialism. London: Macmillan, 1961.

⁵⁵ Žr. J. E. Thomson. Samdiniai, piratai ir suverenai: valstybės kūrimasis ir eksteritorinė prievarta ankstyvojoje modernioje Europoje. Vilnius: Homo liber, 2006.

⁵⁶ Žr. visų pirma K. Waltz. Theory of International Politics. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1979.

⁵⁷ Su šiuo sutapatiniu, žinoma, nesutiktų anarchizmo, kaip politinės filosofijos, šalininkai, kuriems anarchija yra tobula visuomenės būklė, kurioje visi myli vienas kitą ir todėl gali be prievartos bendradarbiauti.

⁵⁸ M. Doyle. Empires, p. 136.

⁵⁹ Žr. A. Watson. The Evolution of International Society. London: Routledge, 1992; jų paties: The Limits of Independence: Relations between States in the Modern World. London: Routledge, 1997.

⁶⁰ Žr. B. Buzan, R. Little. International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations. Oxford: Oxford UP, 2000. P. 180.

⁶¹ W. Doyle. Empires, p. 137.

⁶² Žr.: Th. J. Barfield. The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier // Alcock, Susan et al. Empires. Perspectives from Archaeology and History. Cambridge: Cambridge UP, 2001. P. 10–41. Žr. taip pat: jų paties, The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China. Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1989.

⁶³ Žr.: E. N. Luttwak. The Grand Strategy of the Roman Empire. Baltimore: John Hopkins Press, 1976; M. Mann. The Sources of Social Power. Vol. 1. A History of Power from the Beginning to A. D. 1760. Cambridge: Cambridge UP, 1986. P. 250–300.

⁶⁴ Th. J. Barfield. The Shadow Empires, p. 33–34.

⁶⁵ A. Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795, p. 164.

⁶⁶ M. Jučas. Lietuvos ir Lenkijos unija, p. 95.

⁶⁷ A. Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795, p. 145.

⁶⁸ М. К. Любавский. Очерк истории Литовско–Русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2. Москва: Московская художественная печатня, 1915. С. 16.

⁶⁹ Ibidem, p. 82.

- ⁷⁰ E. Gudavičius. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 389.
- ⁷¹ Ten pat, p. 388.
- ⁷² A. Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795, p. 144.
- ⁷³ S. C. Rowell. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva, p. 312.
- ⁷⁴ Žr. D. Keene. Cities and Empires // Journal of Urban History. 2005, vol. 32 (1), p. 8–21.
- ⁷⁵ Cit. pagal: A. Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795, p. 106.
- ⁷⁶ Ten pat, p. 107.
- ⁷⁷ E. Gudavičius. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 389.
- ⁷⁸ S. C. Rowell. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva, p. 312.
- ⁷⁹ Žr. A. Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795, p. 32–34. Žr. taip pat: S. C. Rowell. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva, p. 312
- ⁸⁰ Žr. T. Baranauskas. Lietuvos valstybės ištakos. Vilnius: Vaga, 2000.
- ⁸¹ A. Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795, p. 70.
- ⁸² T. Baranauskas. Lietuvos valstybės ištakos, p. 163.
- ⁸³ E. Gudavičius. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 143.
- ⁸⁴ E. Banionis. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais, Vilnius: Diemedis, 1998. P. 36.
- ⁸⁵ E. Gudavičius. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 396.
- ⁸⁶ М. М. Кром. Меж Русью и Литвой: западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV–первой трети XVI в. Москва: Археографический центр, 1995.
- ⁸⁷ E. Gudavičius. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 615.
- ⁸⁸ Nuodugnią literatūros šiuo klausimu apžvalgą žr. M. Jučas. Lietuvos ir Lenkijos unija.
- ⁸⁹ Plg. E. Gudavičius. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 207, 292.
- ⁹⁰ Ten pat, p. 289.
- ⁹¹ A. Motyl. Revolutions, Nations, Empires, p. 135.
- ⁹² A. Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795, p. 106.
- ⁹³ E. Gudavičius. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 615.
- ⁹⁴ М. К. Любавский. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно, с. 36.
- ⁹⁵ S. A. M. Adshead. Central Asia in World History. New York: St. Martin's Press, 1993 // <http://coursesa.matrix.msu.edu/~fisher/hst373/readings/tamerlane.html>. Žiūrėta 2006-09-30.
- ⁹⁶ S. N. Eisenstadt. Empires, p. 41.
- ⁹⁷ Žr. E. Gudavičius. Bajoriškoji lietuvių tauta ir Didžioji Lietuvos kunigaikštija // jo paties, Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos. Vilnius: Aidai, 2002. P. 187–188.
- ⁹⁸ Žr. S. Šalkauskis. Dviejų pasaulių takoskyroje // Raštai. T. 4. Vilnius:

Mintis. P. 21–193; jo paties: Lietuvių tauta ir jos ugdymas // ten pat, p. 197–441; A. Maccina. Kultūros sintezė ir lietuviškoji kultūra // Raštai. T. 1. Vilnius: Mintis, 1991. P. 396–524.

⁹⁹ Žr. A. Jokubaitis. Stasys Šalkauskis and Antanas Maccina kaip politikos filosofai // jo paties, Liberalizmo tapatumo problemos. Vilnius: Versus aureus, 2003; N. Putinaitė. Šiaurės Atėnų treminiai, p. 119–131.

SUMMARY

ON SECOND KIEV THAT WAS NOT THERE: GRAND DUCHY OF LITHUANIA FROM THE RETROSPECTIVE OF THE COMPARATIVE HISTORICAL SOCIOLOGY OF EMPIRES AND THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

The article discusses the problem that was recently raised in the Lithuanian historical literature and public discourse by G. Beresnevičius, A. Bumblauskas, S. C. Rowell: was the medieval Lithuanian state (Grand Duchy of Lithuania; GDL) an empire? Important reason for the emergence of this problem was the partial rehabilitation of the very concept of “empire” due to the dissolution of the the USSR (reputed as “last empire”) and the search for common legacies by the historians of the countries involved in the construction of the European Union as a transnational political community. There were important reasons for the traditional historiography to abstain from the the use of the concepts of “empire” and “imperialism” in the work on GDL. For Non-Marxist Russian historians, GDL was simply another Russian state, so there could not be Russian imperialism against Russians. For Marxist historians, imperialism was a phase in the “capitalist formation”, immediately preceding the socialist revolution and bound to the specific period of world history, so the research on precapitalist empires and imperialism was suspect of anachronism. For the opposite reason, deriving from the hermeneutic methodology, the talk about medieval Lithuanian empire and imperialism was an anachronism for Non-Marxist Polish and German historians too, because they considered as Empires only polities that claimed to be successors to Roman Empire: the Holy Roman Empire of German Nation, Byzantine Empire, Moscow Empire. Lithuanian political elite never raised such claims, although theory of the Lithuanian descent from Romans (Legend of Palemon) could be used for this goal. Starting from path-breaking work by S. N. Eisenstadt “The Political Systems of Empires” (1963), comparative politics, history, sociology, anthropology and theory of international relations witnessed the emergence of the field of interdisciplinary studies that can be described as comparative studies of empires and imperialism. Second section of the paper provides the survey of the theoretical work in this field in

search of the ideas useful for the analysis of the peculiarities of the medieval Lithuanian state. This survey includes into its scope the work of S. N. Eisenstadt, I. Wallerstein, A. Motyl, B. Buzan, R. Little, A. Watson, M. Beissinger, Ch. Tilly and M. Doyle, whose book “Empires” is considered as the most important contribution to the theorizing of empires and imperialism up to this date. This section contains also my own proposals how to solve two most important problems in the theoretical work on empires and imperialism that remained without the satisfactory solution up to this point: 1) how to distinguish an alliance between sovereign states from the inclusion in the imperial hegemony sphere or informal empire that can consist out of nominally independent states? 2) How to distinguish the relation between the metropole and periphery inside formal empire from that among the constituent parts of non-imperial federal state which includes several political societies? The author suggests that Carl Schmitt’s extremalist methodology can be useful to answer these questions, although it can be difficult to apply it to many cases because extremal or exceptional situations occur only seldom by definition. The true character of relations between nominally independent states and the members of nominal federation transpires in the critical situations including those of the conflict of the interest between allied states (is a member free to leave?), going to war (will soldiers fight against their co-ethnics or co-religionists?) and losing war (will the constituent parts of a federation use the opportunity to secede?) etc. In the concluding section of the paper, the stateness of GDL and its change is analyzed by means of the apparatus that was set up in the second section. GDL was empire as 1) the greatest state in the Europe in the late 14-early 15th century, 2) because it was military expansive in all directions if not hold in check by superior military power, 3) displayed the territorial structure characteristic for empires, consisting out of metropole and periphery, 4) had informal empire and sphere of hegemony, 5) established imperial “pax lituanica” on broad territories securing long-distance trade roads. Typologically, it was a patrimonial empire that evolved (after the internal crisis in the 1432–1440 that is interpreted as “Augustan threshold” (in the M. Doyle’s sense)) into the federal one-estate state by the early 16th century. During this evolution its metropole area expanded, including the territory of contemporary Belarus, while its hegemony sphere, informal empire and parts of formal empire were lost to the ascending Moscow empire in the East. The Glin’sky’s revolt in 1508 is considered as extremal situation proving that GDL was close to pass “Caracallan threshold” (in the M. Doyle’s sense) by this time. Although economic and social processes in the metropole that moved it behind the imperial threshold in the 13th century could be similar to those in the German and Viking societies from the Migration Period, Lithuanian empire was typologically different from Barbarian and Viking kingdoms, as there was no migration and settlement of the ethnically Lithuanian population into conquered territories. Differently from Scandinavia, the creation of the state did not follow, but has preceded the peak of external military expansion in Lithuanian case. Drawing on the distinction between “primary empires” and “shadow empires” proposed by Th. J. Barfield, GDL is classified as a case of

the subtype of “shadow empires”, called “vulture empires”. GDL started as “vulture empire”, using for its expansion geopolitical situation created by the decline of the Mongol empire and aspiring to unite under its power all lands of the former Kiev Russia. As a matter of principle, a shadow empire can evolve into primary empire, by 1) organizing itself to administer and exploit economic, political, religious, or ethnic diversity; 2) establishing transportation systems to serve imperial center militarily and economically; 3) building sophisticated systems of communication that allowed to administer peripheral areas from the center directly; 4) establishing monopoly of force within territories ruled and projecting the military force outward; 5) fostering an “imperial project” or “idea” that imposed some type of unity throughout the system. Such project involves some broader and potentially universal political and cultural orientations, transcending those peculiar to its parts. GDL did not succeed at 2) and 3), but had potential to succeed at 5) by creating political conditions for the union of Catholic and Orthodox churches and becoming a cradle for a distinctive civilization synthesizing Eastern and Western cultures in the way envisaged by the Lithuanian philosopher Stasys Šalkauskis. However, political window of opportunity for the implementation of this project closed after the failure of “grand strategy” of Vytautas to unite all Russian lands under Lithuanian power by putting under his control Tatar nomads. Although Vilnius was about to become “second Kiev”, it remained Vilnius, because Moscow left unconquered, and launched its own imperial project of “Third Roma” in the late 15th century. The most important outcome of the failure of Lithuanian imperial project is the emergence of the three different Eastern Slave peoples (Belorussian, Ukrainian, Great Russian), while the probable outcome of its success would be the continuation of the undivided old Russian ethnicity.